

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР НОМИДАГИ АНДИЖОН
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

Магистратура бўлими

“Ўзбек тили ва адабиёти” кафедраси

УДК 808

“ТАСДИҚЛАЙМАН”

Бўлим бошлиғи

Н.И.Асқаров

“ _____ ” 2017 йил

“ҲИМОЯГА ҚЎЙИЛДИ”

Кафедра мудири

Ҳ.Каримов

“ _____ ” 2017 йил

“Одил Ёқубовнинг тарихий романларида характер ва конфликт”

МАВЗУСИДА

МАГИСТРЛИК ДИССЕРТАЦИЯСИ

Бажарди: Каримова Гулрух Козимжоновна

“Адабиётшунослик” йуналиши магистранти

Илмий раҳбар: ф.ф.н., доцент Ҳ.Каримов

АНДИЖОН – 2017

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
I боб. Бадий асарда конфликт ва характер масаласи	
1.1. Конфликт – бадий асар сюжети шакллантирувчи асосий куч сифатида.....	8
1.2. Характер – бадий образ кўриниши.....	15
II боб. “Улуғбек хазинаси” романида конфликт.	
2.1. “Улуғбек хазинаси” романида характерларaro конфликтлар ва характер яратилиши.....	23
2.2. Қахрамон характерининг руҳий зиддиятларда очиб берилиши.....	36
III боб. “Кўҳна дунё” – полифоник роман.	
3.1. “Кўҳна дунё” тарихий романида характер ва конфликтларнинг ўрни.....	53
3.2. Инсон ва жамият ўртасида қарама-қаршиликлар.....	70
Умумий хулоса.....	86
Фойдаланилган адабиётлар.....	92

Кириш

Диссертация мавзусининг асосланиши ва унинг долзарблиги.

Ватанимиз мустқилликни қўлга киритгач, дунёнинг бошқа халқлари каби эркин миллат сифатида ўз ўтмишига яқиндан назар солиш, уни чуқур ўрганиш, миллий қадриятларини қайта тиклаш ва мустаҳкамлаш ҳамда ана шу омилларга таянган ҳолда ёрқин келажак йўлини танлаш имконига эга бўлди.

Биринчи президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Халқимиз сиёсий мустақиллик ва озодликни қўлга киритгач, ўз тақдирининг чинакам эгаси, ўз тарихининг ижодкори, ўзига хос миллий маданиятнинг соҳибига айланди... Тарих хотираси, халқнинг, жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг холис ва ҳаққоний тарихини тиклаш, миллий ўзликни англаш, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутди.

Тарих миллатнинг ҳақиқий тарбиячисига айланиб бормоқда. Буюк аجدодларимизнинг ишлари ва жасоратлари тарихий хотирамизни жонлантириб, янги фуқаролик онгини шакллантирмоқда. Ахлоқий тарбия ва ибрат манбаига айланмоқда”¹.

Ушбу фикрларни давоми сифатида иккинчи Президентимиз Ш.М. Мирзиёев эски тарихни эслаш асносида, янги тарих ва аجدодларимизнинг мардоновар ҳаракати ҳақида қуйидаги фикрларни илгари суради: “Ўзбекистоннинг энг янги тарихи ва биз эришган оламшумул ютуқлар мард ва матонатли халқимизнинг, ҳар қандай қийинчилик, тўсиқ ва синовларни ўз кучи ва иродаси билан енгиб ўтишга қодир, деб баралла айтишга тўла асос беради.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Тошкент. 1997. –Б. 140.

Биз аждодларимизнинг ёрқин хотирасини асраб-авайлаб, қалбимизда, юрагимизда абадий сақлаймиз”² дея эътироф этди.

Тарих миллатнинг ҳақиқий тарбиячисига айланиб бормоқда. Буюк аждодларимизнинг ишлари ва жасоратлари тарихий хотирамизни жонлантириб, янги фуқаролик онгини шакллантирмоқда. Ахлоқий тарбия ва ибрат манбаига айланмоқда”³

Шонли тарихимизнинг саҳифаларини акс эттирган бадиий асарлар орасида таниқли адиб Одил Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси” ва “Кўҳна дунё” романлари салмоқли ўрин эгаллайди. Мазкур романларда тарихий воқеалар моҳияти, тарихий шахслар характерлари конфликт орқали яққол очиб берилади. Бу ўринда ҳаёт зиддияти бадиий асарнинг моҳиятига сингдирилиб, асар конфликтни орқали табиийликни таъминлаган. Одил Ёқубов конфликтнинг турли кўринишларидан ўринли фойдаланиб, улар орқали қаҳрамон характерларини тўлақонли ярата олди. Конфликтларнинг ҳаётийлиги, ҳаққонийлиги ва ўткирлиги натижасида асар сюжети ички мукамал шакллантирилган. Асар сюжетини ҳаракатлантирувчи асосий куч бўлган конфликтни тўғри таҳлил этиш асар мазмун-моҳиятини англашда ғоят катта аҳамият касб этади. Шунинг ҳисобга олганда, биз танлаган тадқиқот мавзусининг нечоғлик долзарб экани равшан бўлади.

Тадқиқот ишининг объекти ва предмети. Одил Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси”, “Кўҳна дунё” тарихий романлари тадқиқот ишимизнинг объекти ҳисобланади.

Диссертациянинг предметини ушбу тарихий романларида конфликт ва унинг турли кўринишларининг қўлланилиши, конфликт воситасида роман қаҳрамонлари характерининг очиб берилиши каби масалалар ташкил этади.

Тадқиқот ишининг мақсади ва вазифалари. Мазкур тадқиқот ишининг асосий мақсади тарихий мавзуда яратилган Одил Ёқубовнинг

² Мирзиёев Ш.М. Ёркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. - Тошкент. 2017-Б. 4.

³ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Тошкент. 1997-Б. 140.

асарларини атрофлича таҳлил ва тасниф қилиш, конфликт ва характернинг асосий вазифаси, асардаги конфликтлар орқали асар ғоявий-бадий қимматининг ўсиши, асар қаҳрамонларининг калб кечинмалари ва бу орқали характернинг очилиши ишнинг асосий мақсади ҳисобланади. Бу мақсадга эришиш учун олдимизга қуйидаги вазифаларни қўйдик:

- асар орқали тарихни бадий акс эттириш, ўқувчини қизиқтиришга омил бўлувчи воситалар;
- конфликтнинг асосий вазифаси ва унинг турларини ўрганиш ва таҳлил этиш;
- характер яратиш ва асарларда намоён бўлишида конфликтларнинг ўрнини аниқлаш;
- характерлараро конфликтнинг образлар характерини очишдаги ўрни;
- тарихий воқелик ва тарихий шахснинг бадий талқинидаги ўзига хослик ва асарлардаги конфликтларни таҳлилга тортиш;
- тарихий романларда бадий тўқиманинг ўрни;
- тарихий роман яратишда ижодкор маҳорати ва услуби
- инсон ва жамият ўртасидаги зиддият орқали ижодкорнинг асосий мақсади ва бу орқали ўз замонасини тасвирлаш каби масалаларни ўрганишдан иборат.

Тадқиқотнинг асосий масалалари ва фаразлари. Мазкур тадқиқот иши асосида шўролар даврида яратилган асарларни истиқлол даври адабиётида тарихий романларнинг тутган ўрнини аниқлаш лозим. Хусусан, тарихий романчиликда характерларни ёритилиш ва буни айнан конфликтлар орқали намоён бўлишини тадқиқ этишдан иборат. Мавзуга мурожаат сабабларини таҳлил этиш, яратилган асарларнинг фарқли хусусиятларини кўрсатиш, ижодкорлар асарларида тарихий шахс ва тарихий воқеликнинг янги адабий босқичдаги айрича бадий талқинини ўрганиш иборат. Бу орқали ёзувчининг поэтик маҳоратига баҳо бериш каби масалалар ётади.

Тадқиқот асносида мустақиллик даврида бу тарихий романларга қандай ёндаш кераклиги, қаҳрамонларнинг характери конфликтлардагина ҳаққоний ечим топиши, тарихнинг бадиий талқин қилиниши янгича асосларда кўриб чиқилади.

Мавзу бўйича қисқача адабиётлар таҳлили. Истиқлол даврига келиб бу тарихий романларни янги томонлари кашф этилди, бу бир катор адабиётшунослар томонидан ўрганилиб, бу борадаги фикр ва мулоҳазалар турли шаклларда эълон қилинган. Аммо бу даврда яратилган тарихий мавзудаги романлар шўро ҳукумати томонидан доимий назорати остида бўлиб, ўзбек халқи тарихини айрим жабҳаларида тўла-тўқис ёрита олмагани асарнинг мустақилликдан олдинги ва истиқлолдан кейинг чоп этилган нашрлар орқали кўришимиз мумкин. Мавзунини таҳлил қилишда кўплаб илмий ва бадиий асарлаа ҳамда мақолалар билан танишиб чиқдик. Тўхта Бобоевнинг “Адабиётшунослик асослари”, Қуронов Д. “Адабиётшуносликка кириш” ва Йўлдош Солижоннинг фикрлари таҳлилга тортилди. Йўлдош Солижоннинг “Конфликтсизлик касри” номи билан чиққан мақоласида ҳозирги давр адабиётида яратилаётган айрим “романлар” саёз, ишонарсиз, жуда жўн ҳолатларда майдонга келмоқда. Конфликт – асарни ҳаракатга келтирувчи куч, эканлигини яна бир бор ёдга солди. Одил Ёқубовнинг маҳорати ҳам шундаки, асарлари бошдан-оёқ конфликтга асосланган. Шунинг учун ҳозирги яратилаётган асарларга ўрнатилган сифатида қанчалик конфликт кераклигини, унинг аҳамиятини, каттароқ ҳажмдаги тадқиқот олиб бориш заруриятини келтириб чиқаради.

Тадқиқотда қўлланилган услубларнинг қисқача тавсифи. Тарихимизни, ўтмишимизни яхши билиш, ўсиб келаётган ёш авлод маънавиятини оширишда аجدодларимиз олиб борган ишлар, халқимиз олдидаги жасоратлари учун уларни улуғлаш ва муносиб авлод бўлиш, миллий мафкура ва миллий ғоя тушунчаларини камол топтириш, маънавият масалаларига оид қарашлар тадқиқот ишининг методологик асосини ташкил

этади. Унда ҳозирги ижтимоий тафаккурдаги қиёсий-тарихий, психологик, герменевтик ва бошқа методлардан кенг фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги.

Мазкур илмий ишга асос қилиб олинган тарихий романлар шўролар даврида ёзилган ва табиийки шўро адабиётшунослари томонидан ўз даври ва мафкураси нуқтайи назаридан таҳлил этилган. Давр, ғоя ва мафкуравий ўзгаришлар юқоридаги асарларга янгича ёндашишни талаб этмоқда. Характер ва конфликт билан боғлиқ назарий масалалар бўйича кейинг йиллардаги ўзгаришлар ҳам мазкур асарларни янгича таҳлил этишга эҳтиёж туғдирдики, бизнинг бу эҳтиёжни қондириш йўлидаги изланишларимиз тадқиқотнинг илмий янгилигини ташкил қилади.

Тадқиқот натижаларининг назарий ва амалий аҳамияти. Ишнинг назарий хулосалари адабий жараён, хусусан, тарихий романчиликнинг тематик кўлами, унда тарихий мавзунинг салмоғини белгилашда, бу борада тадқиқотлар олиб боришда, бундан ташқари тарихий асар ва унинг ўзига хос хусусиятларини ўрганишда манба бўлиб хизмат қилади.

Диссертация таркибинин қисача тавсифи. Ушбу магистрлик диссертацияси кириш, уч боб, олти фасл, умумий хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

I боб. Бадий асарда конфликт ва характер масаласи.

1.1. Конфликт – бадий асар сюжетини шакллантирувчи асосий куч сифатида.

Бадий асар – ижод маҳсули. Бадий адабиётни ўқувчи-китобхон билан боғловчи коммуникация воситаси ҳисобланган бадий асар ва унинг тадқиқи масаласи адабиётшуносликнинг доимий равишдаги долзарб, етакчи масалаларидан биридир. Ҳар қандай бадий асар, у қайси бир жанрга мансуб бўлмасин, қандай ўлчамларда, хоҳ назм йўлида, хоҳ насрий йўл билан ёзилган бўлмасин, барибир, у ҳар қачон ҳақиқий бадиият ҳодисаси бўлолмайди, қачонки, ёзувчи-ижодкор ва ўқувчи ўртасида бевосита ижодий-руҳий мулоқот бўлмаса. Бадий асарнинг, умуман олганда, бадий адабиётнинг энг характерли хусусиятларидан бири шундаки, унда инсон руҳий олами бутун мураккабликлари, зиддиятлари, бутун сеҳри билан акс эттирилсагина ўқувчи диққатини ўзига жалб эта олади.

Бадий адабиётда психологик-руҳий тасвирнинг ўрни бениҳоя каттадир. Ёзма адабиётда психологик-руҳий тасвир тушунчаси остида адабий қаҳрамонларнинг руҳий олами, ички дунёси, орзу-ўйлари, кечинмалари, кайфиятлари ҳамда интилишларини юксак бадиийлик асосида тасвирлаш санъати ётади. Унинг моҳиятини эса, қаҳрамон характериға хос хислатларнинг, руҳий оламининг қай ҳолда, қай вазиятда очилиши белгилайди. Ёзма адабиётда психологик тасвир анчагина чуқур ва кўп қирралидир, яъни унда, нафақат руҳий-психологик тасвир, балки руҳий таҳлил ҳукмронлик қилиш даражасига етади. Руҳий таҳлил кучли бўлган адабий-бадиий асарларда ҳар бир детал, хатти-ҳаракат, эпизод, ҳар бир воқеа у ёки бу қаҳрамоннинг ички-руҳий оламини очишга бўйсундирилади.

Ҳар қандай адабий-бадиий асар билан ўқувчи танишар экан, унинг олдида энг биринчи ва асосий вазифа-бадиий асарни тушуниш масаласи кўндаланг бўлади. Асарни тушуниш учун эса ўқувчи уни ўқиш асносида муайян қоидалар, қонуниятлар асосида иш кўриши зарур бўлади. Бу

конуниятлар асарга тегишли бўлган ва у билан боғлиқ бўлган, тушуниш масаласини осонлаштирувчи бир қатор омиллардир. Бу омиллардан бири, бадиий асарнинг руҳиятига кира олиш, унинг руҳий оламини, қаҳрамонларнинг характерлари, ички кечинмалари, ўй-хаёллари, руҳий дунёсини англаш, демакдир. Бадиий асардаги ҳар бир характер, хатти-ҳаракатлар, деталлар, воқеалар ривож, эпизодлар орқали асар руҳияти англашилади. Бу, нисбий тушунча. Чунки, бадиий асар руҳиятини фақат юқоридаги воситалар орқалигина тушуниш мумкин, деган ҳукм нотўғри. Бироқ, бу нарсалар асарни тўлароқ тушунишда восита ролини ўйнайди, холос.

Бадиий асарни тўлалигича намоён бўлиши учун қаҳрамон ва унинг руҳияти масаласи биринчи ўриндаги масалалардан бири ҳисобланади.

Роман алоҳида олинган шахсни, унинг характерини шакллантириш, тараққиёт ва ўзини англаш жараёнларида таъсир қиладиган эпик асар.⁴ Шунга кўра романни шаклланиши характерни очишга хизмат қилувчи унсурлардан бири бу – конфликтдир.

Ҳар бир асарнинг сюжети асосида ҳаётий зиддиятлар ётади ва бу конфликт деб аталади. “Сюжетида конфликт бўлмаган асар таъсирчан эмас, чунки унда ҳаётий ҳақиқат тўла ва изчил ифодаланмайди. Фақат характернинг тўқнашуви натижасидагина уларнинг ички дунёси тўла равишда очилади.”⁵

Адабиётшуносларимиз конфликтга ўз фикр ва қарашлари орқали таърифлар беришган. Уларни фикрлари орқали қиёсий таҳлил этамиз.

“Конфликт – лотинча, тўқнашув, характерлар, ғоялар, руҳий ҳолатларнинг қаршилик кўрсатишидир”.⁶

Конфликт бадиий асар сюжети учун мотор вазифасини бажаради. Усиз сюжет механизми ҳаракатга келмайди. Мабодо, узоқ сафарга чиқилса-ю,

⁴ Богданов Б.А., Брагинский..И.С.Роман.КАЕ,Т.6.М.:СП,1971,С 350-362.

⁵Иззат Султон.Адабиёт назарияси. Ўқитувчи нашриёти.1980.175 бет.

⁶ Конфликт. КАЕ.,Т.3.И.. СЕ.1966,716.

ярим йўлда мотор ишламай қолса ёки фаолияти сустлашса, киши кўзланган манзилига етиб боролмаганидек, асар конфликти воқеалар давомида бўшашса, ёзувчи ҳам ғоявий ниятига етолмайди. Ҳар бир бадиий асар ҳам яхши маънода ўқувчи қалбига уюштирилган сафардир. Бу сафарда турлитуман ҳодисалар, яхши-ёмон одамлар, ўйдим-чуқурлару кескин бурилишлар учраши табиий. Агар асар сюжети ғоялар, қарашлар, характерлар, гуруҳлар ўртасида рўй бераётган қарама-қаршилиқлар асосига қурилмаса, бундай асар таъсирчан бўлмайди. Бинобарин, ҳаётини ҳақиқатнинг аниқ ва изчил ифодаланиши зиддиятларнинг моҳияти ва ишонарлилиги билан ўлчанади. Айни чоғда, инсон қалбида юз бераётган тўқнашувлар ҳам ифодаланаётган муаммо ва характернинг янада ишонарлироқ чиқишига кўмаклашади. Кейинги йиллар насрида инсоннинг ички кечинмаларини жиддий қарама-қаршилиқлар асосида тасвирлашга эътибор берилаётгани бежиз эмас.⁷

Дарҳақиқат, адабиётшунос Йўлдош Солижоннинг таъбири билан айтганда конфликт воқеалар ривожини таъминловчи, сюжетнинг моторидир. Унинг бўлмаслиги асар қимматини йўқотади. Сюжет – ҳаёт зиддиятларини умумлаштирувчи воқеалар мажмуидир. Адабий асар сюжети конфликтсиз яшай олмайди.

Адабиётшунос олим Тўхта Бобоевни ҳам конфликтга берган таърифига назар ташласак: “Конфликт – бадиий асарда иштрок этувчи шахслар ўртасидаги юзма-юз кураш ёки қаҳрамоннинг ўз атрофини қуршаб олган муҳит, ўз-ўзи билан руҳий тўқнашуви, олишуви. Конфликт – сюжетни ҳаракатга келтирувчи асосий куч. Агар сюжетни автомобиль деб фарз қилсак, конфликт унинг двигателидир; сюжет – ташқи кўриниш бўлса, конфликт унинг ички оқимидир. Ёзувчи бадиий сюжет орқали муайян даврнинг ижтимоий конфликтларини очади, эстетик идеалини олға суради.

⁷ Йўлдош Солижон. Шарқ нашриёти журналичан. Интернет.2016.

Икки ижодкорнинг ўхшатиш принциби бир хил. Бир-бирига айнан яқиндир. Конфликтни асар сюжетида қанчалик муҳим эканлигини кўришимиз мумкин. Буюк немис шоири И.Бехер шундай дейди: “бадий асарда зарур кескинликни юзага келтирадиган нарсани нима? – Конфликт. Унга қизиқишни уйғотадиган нима? – Конфликт. Ҳаётда, адабиётда... бизни олдинга ҳаракат қилишга ундайдиган нарсани нима? – Конфликт!”

Бадий асар сюжети воқеалардан, воқеалар эса персонажларнинг хатти-ҳаракатлари, ўзаро мураккаб муносабатлари, зиддиятларидан таркиб топгани боис ҳам уни ҳаёт зиддиятларини умумлаштирувчи воқеалар системаси сифатида таърифланади. Сюжет билан конфликт орасида иккиёқлама алоқа кузатилади: бир томондан, сюжет конфликтларни умумлаштириб намоён қилади, иккинчи томондан, конфликт сюжетни ҳаракатга келтирувчи асосий куч саналади. Кўринадикки, сюжет ва конфликт бадий асарда уйғунлашади, бири иккинчисини тақозо қилади. Конфликт деганда бадий асар персонажларининг ўзаро курашлари, қаҳрамоннинг ўз муҳити билан зиддиятлари, шунингдек, унинг руҳиятида кечувчи қарама-қаршилиқлар тушунилади. Бадий асар воқеликни бадий акс эттиргани ва унинг марказида инсон образи тургани учун ҳам инсоннинг реал ҳаётида мавжуд конфликтларнинг бари унда бадий аксини топади. Шу нуқтаи назардан бадий конфликтнинг учта тури фарқланади:

1. Характерлараро конфликт.
2. Қаҳрамон ва муҳит конфликти.
3. Ички (психологик) конфликт.

Айтиш керакки, конфликтнинг мазкур турлари бадий асарда аралаш ҳолда зухур қилади ва ўзаро узвий алоқада бўлади: бири иккинчисига ўтади, бири иккинчисини келтириб чиқаради, бири иккинчиси орқали ифодаланади ва ҳ. Яъни, қаҳрамоннинг муҳит билан конфликти унинг бошқа персонажлар билан тўқнашувлари, руҳиятидаги зиддиятли жараёнлар тасвири орқали очиб

берилади. Масалан, Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романидаги Мирёқуб — ўз муҳити билан зиддиятга киришган қаҳрамон. Мирёқубнинг муҳит билан зиддияти унинг Акбарали билан ўзаро зиддиятли муносабатлари фонида етишади, айти шу муносабатлар қаҳрамон руҳиятидаги мураккаб жараёнга — ўй-фикрлар курашига туртки беради. Конфликтнинг барча турлари ҳам қаҳрамонни муайян бир ҳаракатга ундайди, айти шу нарса конфликтни сюжетни юргизувчи куч сифатида талқин қилишга имкон беради. Буни яна Мирёқуб мисолида кўришимиз мумкин: Акбарали билан очик тўқнашув даражасига етмаган зиддияти Мирёқубни ҳаракатга — ўзини валинеъмати билан қиёслаш асосида ўзининг кимлигини, ҳаётдаги ўрнини англашга ундадики, унинг руҳиятида мураккаб ўйлов жараёни (“ички ҳаракат”) бошланди. Бу ўйловлар натижасида у ўзининг ижтимоий шахс сифатида танишга, ўзининг ижтимоий мақомини англашга келдики, бу энди уни фаол ижтимоий ҳаракатга (“ташқи ҳаракат”) ундаши табиий (унинг жаҳидларга ҳайрихоҳ мавқени эгаллаши романнинг иккинчи китобида Мирёқуб ижтимоий фаолиятда тасвирланиши мумкин эди, деган тахминни пайдо қилади) кўринади. Ўз-ўзидан равшанки, конфликт қаҳрамоннинг қай йўсин ҳаракат қилишини ҳам белгилайди ва шу асосда сюжет воқеаларининг қай тарзда ривожланишига ҳам таъсир қилади. Масалан, Отабек руҳиятидаги зиддият шуки, у замонасининг илғор зиёлиси сифатида инсон шахсини ҳурмат қилади ва айти чокда ўз даври, муҳити таъсиридан буткул ҳоли ҳам эмас. Натижада Отабек муҳит билан конфликтда (ота-онаси уни иккинчи бор уйлантиришга жазм қилганда қарши тургани моҳиятан қаҳрамон-муҳит конфликт, фақат бу нарса ота-она билан муносабат орқали ифодаланади) ён берди: бир бечорага кўра-била туриб жабр ҳам хиёнат...” бўлаётганини, Зайнаб “қаршисида бир жонсиз ҳайкал” бўлишини билатуриб, уйланишга розилик берди. Яъни, Отабек руҳиятидаги эскилик ва янгилик курашида аввалгисининг қўли баланд келди: у ўша дамда Зайнаб шахсини, унинг ҳуқуқини ҳимоя қилолмади. Кейинроқ, Зайнабнинг ўзига нисбатан

муҳаббатини билгач, Отабек айбини чуқур хис қилди, шу боис ҳам Кумушнинг қатъий талабларига қарамасдан унинг жавобини беришга журъат қилолмади, натижада ўзи истамагани ҳолда фожиага йўл очиб берди. Кўринадики, қаҳрамон руҳиятидаги зиддиятлар унинг муҳит ва шу муҳитдаги кишилар билан зиддияти асосида юзага келади, айти пайтда уларга фаол таъсир ҳам қилади — сюжетнинг у ёки бу тарзда ривожланишини белгилайди. Бу эса конфликт сюжетни ҳаракатлантирувчи куч эканлигини кўрсатувчи ёрқин далилдир.⁸

Ҳар бир ёзувчи ўз халқи ва синфи учун муҳим аҳамиятга эга бўлган муайян даврнинг ўткир зиддиятлари тасвирига алоҳида эътибор қилади. Масалан Ойбек “Қутлуғ қон” романида ўзбек меҳнаткашларининг ижтимоий зулмга қарши ҳаёт-мамот курашига отланганлигини кўрсатган, унга ўзбек халқи манфаатлари нуқтаиназаридан ёндашган. Бу асарда қаҳрамонлар характери ана шу кураш жараёнида очилган. Бундан ташқари, асар ғояси ҳам курашлар замирида янада сайқалланган.

Ҳаёт зиддияти ва бадиий асар конфликтини бир-бирига тенглаштириш ва айнан бир нарса деб қараш мумкин эмас. Ҳаётдаги конфликт — ижтимоий ҳодиса, асар сюжетининг конфликт — эстетик ҳодисадир. Бадиий конфликт ижтимоий конфликт заминида яратилса-да, улар бир-биридан ажралиб туради. Бадиий конфликт ёзувчи томонидан қайта ишланган, эстетик идеал руҳи билан суғорилган шаклидир. Бадиий ижодда конфликт санъат қонуниятларига тўла бўйсундирилган ҳолда мавжуд бўлади. Ҳаётда қарама-қаршилиқлар ранг-баранг бўлганидек, санъат асарларида ҳам конфликтлар турли усулларда, кўринишларда бўлади. Бадиий конфликт асарнинг жанр хусусиятларига, муаллифнинг мақсад ва услубига қараб ажратилади. Чунончи, конфликтнинг ижобий ва салбий образларнинг ўз мақсад ва ғоялари йўлида муттасил тўқнашувлари, шиддатли олишувлари тарзида юз берадиган мумтоз ва анъанавий шакли — характерларнинг юзма-юз

⁸Д.Куронов. Адабиётшуносликка кириш. Тошкент, “Фан” нашриёти. 2007., 109-бет.

курашлари (“Бой ила хизматчи” драмасидаги Ғофир – Солихбой, “Қутлуг кон” романидаги Йўлчи - Мирзакаримбой)дан ташқари ички коллизияларга асосланган рухий кураш шакли ҳам учраб туради (“Улуғбек хазинаси”, “Қонли сароб”, “Қуёш қораймас”, “Давр менинг тақдиримда”).

Конфликтнинг анъанавий шакли карама-қарши характерлар кураши билан боғлиқ бўлса, унинг коллизияли кўриниши асосида қаҳрамонларнинг рухий дунёси, онги, сезгилари ва руҳиятидаги зиддият туради. Лекин уларнинг бирини иккинчисисиз тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Конфликтнинг анъанавий шакли карама-қарши характерларнинг изчил кураши асосида вужудга келса, ички зиддиятли кўринишида характерларнинг юзма-юз тўқнашувлари изчиллик касб этмайди. Зимдан шиддатли ва сиртдан сокин оқадиган конфликт асосига қурилган бадий асар сюжетида аҳён-аҳёнда кўзга ташланувчи тўқнашувлар рухий изтиробнинг сиртга тепиши коллизияли ҳаракатнинг ташқи ҳаракат билан вақтинча ўрин алмашишидир. Бадий асарларда конфликтнинг турли кўринишлари аралаш ҳолда ҳам учрайди (“Гамлет”, “Отелло”, “Мирзо Улуғбек”). Шунингдек, лирик асарларнинг конфликтни эпик асарлар конфликтдан, эпик асарлар конфликтни эса драматик асарлар конфликтдан маълум даражада фарқ қилади.

Сюжет ички жиҳатдан тугалланган бўлсагина мукамаллик касб этади, сюжетнинг ички мукамаллиги, асосан, сюжет пойдеворини ташкил этган конфликтнинг ҳаётийлигига ва ўткирлигига боғлиқдир.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, ҳар бир асарда конфликтнинг қайсидир бири иштрок этиши орқали асарнинг ғоявий-бадий қимматининг ўсиши, сюжетнинг ҳаракатга келтириши, асар қаҳрамонларининг қалб кечинмалари ва характерларини билишга асосий омил бўла олади. Ҳар бир асар ўқувчи қалбига бир саёҳат билан кириб, асар ҳаётини қайта гавдалантиради, оз бўлсада у билан яшайди, қаҳрамонларинининг характерини таҳлил этади. Асардаги конфликт, ўқувчига асарни ҳаётийлигини, қаҳрамоннинг ички зиддияти орқали психологик яъни рухий

ҳолатини, курашлар орқали қаҳрамонларнинг ижобий ва салбий ҳолатларини юзага чиқаради. Бир сўз билан айтганда конфликт асарнинг эмоссионал қимматини оширади, жозибасини янада ёрқинлаштиради.

1.2. Характер – бадий образ кўриниши.

Бадий образнинг асосий хусусиятидан бири – унинг жонли, аниқлиги, ўзига хос белгиларга бойлиги, бу хусусият санъат ва адабиётнинг кишиларга хиссий таъсири қудратини белгилайди. Образнинг иккинчи ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у ўзида айти ҳолда аниқ, такрорланмас, шу билан бирга, умумий, типик белгиларни мужассамлаштиради.

Адабиётнинг бош мавзуси – инсон, ёзувчиларнинг диққат марказида инсон характери, ижтимоий типлар туради. Адабиёт ўзининг муқаддас бурчини характерлар ва типларнинг бадий кўрсатиш йўли билан адо этади.

Агар ёзувчилар кашф этган инсон характерида миллион-миллион кишиларга хос хусусиятлар ўз ифодасини топмаганида, у характерлар китобхонларни ҳаяжонлантирлмаган, бир-бирларини ва ўзларини тушунишларига ёрдамлашолмаган бўлар эди.

Характер бу муайян инсонга хос белгилар ва хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган алоҳидалиқдир. Бу ҳол шу билан изоҳланадики, инсон ҳаётда турли-туман муносабатлар ҳамда алоқаларга киришганда унинг онги ва ҳуқида ўша муносабатлар ҳамда алоқаларга мос келадиган томонлар шаклланади.

Чинакам бадий асарларда ҳар бир тип, албатта характер бўлади, чунки ҳар бир образда муштарак умумий белгилар алоҳида такрорланмас хусусиятлар тарзида юзага чиқади. Ўзида муайян замон, ижтимоий-тарихий шароит, ижтимоий йўналишлар ва ғояларнинг муштарак, умум учун аҳамиятли томонларини мужассамлаштирган характерларгина тип даражасига кўтарила олади. “Улуғбек хазинаси”да Мирзо Улуғбек тип даражасига эгадир. Замонасидан ўзиб кетиб, келажак тонгини олдиндан кўра олган бу буюк мутафаккирга хос фазилатлар роман саҳифаларида бирин-кетин очила боради. У адолатли шоҳ, элу юртига қирқ йил осойишта турмуш

бахшида этган. Маърифатпарвар шоҳ бўлган Улуғбек мамлакатда илму маърифатни равнақ топтиришга катта ҳисса қўшган жасоратли шоҳдир. Улуғбек шахсиятига хос бўлган бу ҳақиқатлар унинг бадиий сиймосини давр адабий типи даражасидаги юксакликка кўтарган.

Характер (юн. Чарактер – хусусият, белги) - маълум ижтимоий фаолият типи. Характер, Л. И. Тимофеев айтганидек, образнинг ядроси. Характер биринчи навбатда, конкрет ҳаётий шароитда ўз индивидуал хатти-ҳаракатлари ва руҳий кечинмалари билан намоён бўладиган инсоннинг аниқ тасвири. Умуман айтганда, қаҳрамоннинг муҳим хусусиятларини аниқлайдиган асосий белгилар мажмуи характер деб юритилади.(Г.А.Абрамович).⁹

Характер икки асосий хусусиятда кўринади:

1. Шахс иродаси, ўша ироданинг йўналиши, унинг юзага чиқиши, ифодаланиши. Бу жиҳатда “Улуғбек хазинаси” асаридаги Али Қушчини мисол қилиб ўтаман. Чунки уддаланиши жуда мушкул, ҳатто ҳаёти учун хавфли бўлган ишни ўз зиммасига олди ва сидқидилдан бажара олди. Ўз иродаси билан, илм-маърифат йўлини ҳаётидан, оиласидан устун қўя олди. Устозини сўзига содиқлик билан хизмат қилди. Адиб Али Қушчи образига сабр-тоқатлилик, ҳақиқатгўйлик, виждонлилик каби фазилатларни сингдира олди.

“ – Сени бу даргоҳга чақирмоқдан муддао шуким, қирқ йил салтанат тебратиб, орттирган бойлигим: расадхона ва кутубхонам, битилган ва ҳали ниҳоясига етмаган рисола-ю китобларим – барчаси сенинг кўлингдadir. Алқисса, бу хазинани жоҳил гумроҳлардан, маҳдуд мутаассиблардан асраб қолмоқ...ёлғиз сенинг ихтиёрингдaдур. Аммо... - Мирзо Улуғбек қўлларини кўксига қовуштириб, шогирдига синовчан тикилди. – Аммо эсингда бўлсин: кўп хатарли юмуш бу!”¹⁰

⁹ Т. Бобоев. Адабиётшунослик асослари. Тошкент. “Ўзбекистон”-2002.52-бет.

¹⁰ Одил Ёкубов.Улуғбек хазинаси. Шарқ нашриёти.,Тошкент.2007.,16-бет.

2. Хулқ-атвори белгилайдиган индивидуал рухий белгилар орқали кўрсатилади.

“Улуғбек хазинаси” романидаги Улуғбекнинг ўзига хос хусусиятларидан санасак, бошқа шоҳлардан фарқли ўлароқ олим эканлиги, ундаги энг олий фазилатларни шаклланишига сабабчи бўлган. Булардан: меҳрибонлик, раҳм-шавқатлилик, ҳақиқатгўйлик, олижаноблик, тантилик каби фазилатларни воқеалар давомида кўришимиз мумкин. “ – Қизим, - деди Мирзо Улуғбек, унинг маъсум ва аллақандай маъюс чеҳрасидан кўзини ололмай, - бўлар иш бўлибди. Энди саройда қоласанму ё кетмоқни тилайсанму, ихтиёр ўзингда...”¹¹

Характер ўз хатти-ҳаракатлари, мақсад, интилишлари, ўй-кечинмалари, дунёқараши, феъл-атвори билан алоҳида ажралиб турадиган тўлақонли образдир. Шунинг учун ҳар қандай образ бадий характер бўла олмайди. Асардаги етакчи қаҳрамон ҳар жиҳатдан фаол бўлса, ўзининг барча жиҳатлари билан ёрқин кўриниб турсагина у бадий характер бўла олади. Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикоясида ҳам бир неча қаҳрамон бор. Бироқ улардан фақат Қобил бобо образинигина бадий характер дейиш мумкин. Қобил бобонинг хотини, элликбоши, амин, пристав, тилмоч ва бошқалар воқеаларнинг оддий иштирокчиларидир. Бадий асардаги бундай кишилар образи персонажлар деб аталади. Ҳар қандай қаҳрамон бадий характер саналмагани сингари, ҳар қандай персонаж ҳам бадий характер бўлолмайди. Демак, бадий характер асарнинг ёрқин қиёфаси, ўзига хос паспортидир. Аммо асардаги барча қаҳрамонлар, жумладан, бадий характер даражасига кўтарилган қаҳрамонлар, ижобий, салбий қаҳрамонлар ҳам персонаж ҳисобланади.

XX асрнинг 20-30 йилларида Ўзбекистонда шаклланган замонавий ижтимоий-гуманитар фанларнинг намоёндалари орасида филология фанлар доктори, академик Иззат Султон (Иззат Отахонивич Султонов) алоҳида

¹¹ Ўша асар.14-бет.

ўринга эга. Иззат Султонни ўзбек адабиётшунослари орасида “Ўзбек адабиёт назариясининг отаси” – деган гаплар ҳам кулоққа чалиниб туради. Келинг бу фикрларга тўхталиб ўтирмайликда олимнинг назарияга оид фикрларига эътибор қаратайлик. Олим ўзининг “Адабиёт назарияси”¹² китобида бадиий асарда характер яратиш тўғрисида тўхталиб ўтар экан куйидаги фикрларни келтириб ўтади: “Характер – инсоннинг типиклаштирилган ва индивидуаллаштирилган тасвири. Характер кишиларнинг маълум тоифасига хос хусусиятларни маълум даврга, муҳитга, касбга, ёшга, жинсга мансуб кишиларнинг сифатларини ёрқинлик билан ифода этади. Характерда ёзувчининг кишиларга ва ҳаётга муносабати, ҳаётий ҳодисаларга берган эстетик баҳоси яққол кўринади. Характерлар муайян психологик шароитда ҳаракат этиш натижасида намоён бўладилар ва шаклланадилар. “Ўтган кунлар” Отабек, Кумуш, Юсуфбек ҳожи, Ҳомид, Ўзбек ойим, Мирзакарим кутидор, Ҳасаналига ўхшаш кўплаб характерларнинг ўқувчи кўз олдида намоён бўлиши ва шаклланиши жараёнини ҳикоя қилади; шу восита билан муаллифнинг нуқтайи назари ўқувчига аён бўлади”. Олимнинг бу фикрларида шуни англаш мумкинки, ёзувчи оламни англаш ва идрок этиш орқали бадиий асар яратади. Ёзувчи асар ёзишдан асосий мақсади инсонни тасвирлаш эканлиги ҳеч кимга сир эмас. Демак, ёзувчи инсонни тасвирлар экан, инсонга хос умумий жиҳатларни ўз асарида очиб беришга интилади ва бу жиҳатларни қаҳрамонлар характериға сингдиришни мақсад қилади. Шундай қилиб, бадиий асрда характери шаклланади.

Барча бадиий асарлар каби тарихий романлар бадиияти улардаги образ ва характерларнинг қай даражада мукаммал яратилганлиги билан боғлиқдир. Чунки бундай асарлардаги қаҳрамонлар замонавий мавзудаги асар қаҳрамонларига қараганда ҳар ҳолда ўқувчидан узоқроқ. Китобхон замондошлари образларининг айрим хатти-ҳаракатларини ёзувчи ёрдамисиз

¹² И.Султон. Адабиёт назарияси. Т: “Ўқитувчи” нашрёт ва матбаа ижодий уйи. 2005.

хам англай олса, умуминсоний хусусиятларнинг барча даврлар учун муштараклигига қарамасдан, ўтмишда ўзидан олдинги даврларда яшаган қаҳрамонларнинг англаш ва тушуниш учун образларнинг ўта мукамал, тўлақонли бўлишга эҳтиёж сезади. Рус ёзувчиси А.Толстой “Тарихий асарда асосий нарсани нима?” деган саволга “Бу маълум тарихий жараёнда шахс характерининг шаклланиш масаласи” деб жавоб берган. Шунга кўра, тарихий романдаги қаҳрамоннинг туғилишидан то ўлимига қадар тасвирлагандан, унинг ҳаёти ва фаолиятидаги энг муҳим даври узиб олиниб, шу асосда мураккаб характерлар яратиш ва улар орқали тарихий шароит ҳамда жамият ҳаётининг моҳиятини очиқ бериш кузатилади. Одил Ёқубовнинг “Улуғбек ҳазинаси” ва “Кўхна дунё” тарихий романларида ҳам оз фурсатни ўз ичига олган ҳолда асардаги тарихий ва тўқима образларга берилган характер орқали қаҳрамонларни қандай шахс эканлиги ҳақида таассурот уйғота олади. “Улуғбек ҳазинаси” романи Улуғбекнинг ҳаётини сўнгги икки йили акс эттирилсада, асарда унинг болалик хотиралари, ўй-хаёллари орқали бутун ҳаётдан хабардор этади. У ҳақидаги тасаввурлар шаклланади.

Қаҳрамон характери кучли зиддиятларсиз ҳеч қачон бор бўйи билан кўринмайди. Айниқса, қарама-қарши кучлар ўртасидаги тўқнашувларда образлар ўзининг қамолига етиши, ниҳоят, характер даражасига кўтарилиши мумкин.

“ Шаҳзода бошини афсус-ла тебратиб, лаблари пичирлаб, юзига фотиҳа тортди. Мирзо Улуғбек кўзларини катта очганча қотиб қолди...Евоҳ! У кўпдан бери шаҳзодадан кўрқиб юргани бежиз эмас экан. У шаҳзоданинг мутаассиблигидан, Балхда барча илм аҳлини тазйиқ остига олганидан хабардор эди, лекин уни бунчалик бемехр деб ўйламаганди!...

- Шаҳзода! – Мирзо Улуғбек юрагидаги ларзага солган қаҳрини яшириш умидида ерга қаради. – Валлоҳи аълам биссавоб! Ким пайғамбар алайҳиссаломнинг қарғишига йўлиқади, ким йўқ – бунга ёлғиз тангри таоло биладур!

- Ҳа, парвардигори олам барини биладур! Ул раббул оламин ҳеч бир бандасининг бурнини қонатмайдур. Ва лекин динул исломга кимки қилич кўтармасин – хоҳ шоҳ бўлсин, хоҳ гадо! – ани жазосиз қолдирмайдур. Кофир-у даҳрийлар макони расадхонага ўт қўямен, ўт!.. – Шахзода қуруқшаган лабларини ялади, пешанасини, юзини қоплаган жимир-жимир терларни сидириб ташлаб, кўзларини юмиб, яна алланималарни пичирлай бошлади”.¹³

Асар ҳақидаги фикрларимизни кейинги бобда тўлақонли баён этишга ҳаракат қиламиз.

Д.Қуроновнинг адабиёт назариясига оид “Адабиётшуносликка кириш”¹⁴, “Адабиётшунослик луғати”¹⁵ (ҳаммуаллифликда) ва кўплаб илмий китобларида характер ҳақида тўхталиб ўтади. Д. Қуронов характерни қуйидагича таърифлайди. “Характер – бадий характер; муайян давр ва муҳит кишиларига хос энг муҳим умумий хусусиятлар билан алоҳида шахсга хос индивидуал хусусиятларни ўзида уйғун мужассам этган инсон образи. Бадий характер ўзида обектив ва субектив жиҳатларни бирлаштиради. Инсон ҳаётининг ижтимоий-психологик реаллиги (бу ўринда характернинг реал асоси, яъни унинг ҳаётий кузатишлар ёки муайян прототип асосида яратилганлиги назарда тутилади) бадий характернинг обектив томони бўлса, унинг ижодкор томонидан ҳиссий идрок этилиши ва ғоявий-ҳиссий баҳоланиши субектив томонидир. Бадий характернинг субектив жиҳати, бир томондан, унинг ижодкор томонидан яратилган янги мавжудлик, бадий ҳодиса бўлишини; иккинчи томонидан, концептуал функцияга хосланишини таъмин этади. Бошқача айтсак, адабиётнинг бадий концептуал функцияси характер орқали амалга ошади, яъни жамиятнинг жорий ҳолати характерлар

¹³ Ўша асар. 107-бет.

¹⁴ Д. Қуронов. Адабиётшуносликка кириш. Олий ўқув юртлари учун дарслик. Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашрети, 2004.

¹⁵ Д.Қуронов, З.Мамажонов, М.Шералиева. Адабиётшунослик луғати. Т.: Академнашр, 2013

воситасида бадиий тадқиқ этилади ва яхлит бадиий концепсия ишлаб чиқилади”.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, ҳар бир адабиётшунос ҳам бадиий характер ҳақида ўз фикрларини билдириб ўтар экан, ўз фикрларини талқин қилишда турлича нуқтайи назар билан ёндашади. Аммо адабиётшуносларимиз бадиий характер ҳақида ўқувчида тушунча ҳосил қилишда турлича йўл тутишга бўлса-да, уларнинг провардида бир хил тушунча ётади, яъни характер – маълум давр кишиларига хос умумий хусусиятларини ва алоҳида шахсга хос индивидуал белгиларни ўзида мужассам этган образ.

II боб. “Улуғбек хазинаси” романида конфликт.

2.1. “Улуғбек хазинаси” романида характерлараро конфликтлар.

Одил Ёкубовга энг катта шуҳрат келтирган асари бу, шубҳасиз, “Улуғбек хазинаси” романидир. Таниқли адиб Чингиз Айтматов мазкур роман ҳақида шундай ёзган эди: “Яхши китоб ҳақида ёзиш мароқли. Бу юксак ва олижаноб проза намунаси. Бадиий қуввати жиҳатидан салмоқдор бу тарихий роман мени ларзага солди. Бу эса яхши асарнинг биринчи аломати. Бундан ҳам муҳими шуки, романни ўқир эканман, кўнглимда туркий халқларимиз тарихи учун ифтихор туйғуси жўш урди. Улуғбек шундай даҳоки, у бизнинг асрлар оша тарихимизга заминда тутган мавқеимизга гувоҳ. Улуғбек – бизнинг дилдаги оҳимиз, ҳасратимиз, у буюк инсоний тажрибалар ҳақида, дунё ҳақида юксак мезонларда туриб мулоҳаза юритувчи, ҳукмсабоқлар учун асос берадиган шахс...

Улуғбек мен учун ўрта асрнинг атоқли олими бўлгани учунгина эмас, балки халқларимиз тарихидаги энг мураккаб ва оғир фожиани бошдан кечирган аллома бўлгани учун ҳам улуғдир”¹⁶.

Маълумки, Мирзо Улуғбек ҳақида бир қанча бадиий асарлар бор, улар орасида “Улуғбек хазинаси” романи тарихий воқеалар, шахсларнинг бадиий талқини, ўзининг услубий, ғоявий-бадиий йўналиши жиҳатидан кескин фарқланиб туради.

Таниқли мунаққид олим, устоз Умарали Норматов ўзининг “Янги ўзбек адабиёти” ўқув қўлланмасида шундай ёзади: “Бизда тарихий жанрнинг икки кўриниши бор. Бир тур асарларда тарихий фактларга изчил риоя этилади; тарихий ҳодисаларни бадиий гавдалантириш ёзувчининг асосий муддаосига айланади; иккинчи тур асарларда эса тарихий фактлар баҳонасида муайян ижтимоий-ахлоқий проблемаларни кўтариш, тарихий фактлар орқали “гап

¹⁶ Айтматов Ч. В соавторстве с землею и водою. -Фрунзе, Кыргызстан, 1979, -Б.235.

айтиш” биринчи планга чиқади. “Улуғбек хазинаси” романи кейинги турга мансуб¹⁷.

“Улуғбек хазинаси” романининг яратилиш тарихи шуни кўрсатадики, бадий жараённинг ибтидоси ҳаёт ҳақиқатини бевосита ўрганишдан бошланади, яъни ҳаётини воқелик ҳақидаги илк ахборот адиб онгида образли тафаккурни уйғотади. Образли тафаккур боис ижодий ният туғилади. Ижодий ният туғилиши билан бадий тўқима ишга тушиб, сюжетга асос бўладиган манзаралар ва уларда фаолият кўрсатувчи образлар ёзувчи онгида шакллана бошлайди. Ана шу ижодий жараённинг моҳияти ҳақида ёзувчининг ўзи шундай ҳикоя қилади:

Баъзан тафаккур отининг ўрнидан жилиш учун енгил турткининг ўзи етарлидир. Бир вақтлар газетада Улуғбекнинг фожиали ўлиmidан кейин изсиз йўқолган машҳур Улуғбек кутубхонаси тўғрисидаги кичик бир мақолани ўқигандим. Унда бу китоблар Улуғбекнинг қотиллари томонидан йўқ қилиб юборилмаганлиги, балки унинг шогирдлари томонидан Самарқанддан олиб чиқиб кетилиб, Ургут тоғларига ёки бўлмаса, Шаҳрисабз яқинидаги бир ғорга яширилганлиги тахмин қилинганди. Мақола талай ўқувчиларда фикр уйғотди, янги далиллар келтирилди, турли афсоналар нақл қилинди. Баъзи хатларнинг муаллифлари ҳатто китоблар кўмилган жойнинг эҳтимолга яқин ўрнини ҳам келтиришди. Улкан кутубхона (тахминан 15 минг жилддан иборат, бу ўша давр учун ҳайратомуз рақам) нинг изсиз йўқолиши мумкин эмаслиги ҳақидаги фикрнинг ўзи анчайин асосли кўринар тасаввурни асосларди. Республика Фанлар академияси кутубхонаси излаб топиш учун кичик экспедиция ҳозирлади, талай фидойилар ҳам топилди.

“Менинг онгимда эса саргузашт қисса туғила бошлади. Мен ҳалитдан кутубхонаси кутқариб қолиш мақсадида Улуғбек шогирдларининг бу ерга яширинча кириб келишларини “кўрардим” сарой тўполонлари, довюрак

¹⁷ Норматов У. Янги ўзбек адабиёти. –Тошкент, Университет, 2007, -Б.108.

йигитлар ортидан уюштирилган қув-қувларни тасаввур қилардим, отлар дупури ва қиличлар жаранги эшитиларди.

Имкони борича тарихий материалларни ўрганиб, Самарқандга йўл олдим. Гўри Амир ва Улуғбек мадрасаларининг ғира-шира, ним қоронғу йўлакларида кездим, атоқли риёзиётчи Қозизода Румий ва Улуғбек навжувон талабаларига сабоқ айтган машҳур мадрасанинг улкан ярим вайрона хонасида ўйга чўмдим. Неча дафъа буюк расадхона харобаларида титроқ ва ҳаяжон билан кўздан кечирдим. Энди мени Улуғбек образи - унинг юзи, саъйи ҳаракати муттасил таъқиб қиларди. Коинот сирларини англаб етган бу буюк инсон нечун ўзини бутун борлиғи ила илмга бахш этмади? Тоғу тахт учун кураш нақадар беҳуда ишлигини нега тушуниб етмади? – деган ва кейинчалик китобда Али Қушчи томонидан баён қилинган фикрлар ҳол жонимга қўймасди.

Саргузашт қисса ҳақидаги фикрдан воз кечиб, катта тарихий полотно устида ўйлай бошладим”.¹⁸

Ёзувчи идрокида Улуғбек кутубхонаси билан боғлиқ бўлган ижодий фикрнинг туғилиши ва унинг такомили, адиб бадиий ниятини ҳаяжонга келтирган турли-туман кечинма ва туйғуларнинг ягона ва умумий бир ҳисга қўшилиб кетиши натижасида саргузашт қиссага дахлдор бўлган бадиий тўқиманинг ишга тушиб кетиши жараёнига алоҳида эътибор берайлик. Кутубхона билан боғлиқ бўлган маълумот кўз илғамас даражадаги майда бир дон тарзида Одил Ёқубов кўнглига ижодий уруғ бўлиб тушадию, ана шу уруғдан униб чиққан ижодий ният адибнинг тафаккур отини жойидан силжитиб юборади. Натижада саргузашт қиссанинг сюжет тўқимасига дахлдор бўлган ижодий фикр бирликлари, яъни кутубхонани қутқариш билан боғлиқ воқеалар тизими қиссанинг образлар силсиласи ва уларнинг фаолияти келтириб чиқарадиган турли-туман ҳаётий манзаралар, айтиш мумкин, шу жараёндаги ҳаёт-мамот жанглари ёзувчи онгида шиддат билан шаклана

¹⁸ “Ўзбекистон маданияти”. 1988 йил, 27 январь.

бошлайди. Ёзувчи шуурида туғилган ижодий ғоя унга тинчлик бермай қўяди уни мувозанатдан чиқаради. Шу боис у имкони борича кўпроқ тарихий материалларни ўрганиш мақсадида Самарқандга йўл олиб, воқеа содир бўлган маконни ҳам ипидан-игнасигача текшириб чиқади. Натижада дастлабки тасаввурлар кўлами жиддий кенгаяди. Улуғбек даврига оид тарихий манбалар қанчалик чуқур ва атрофлича ўрганилгани сари адолатли шох ва жаҳоншумул олим бўлган Улуғбек сиймоси ёзувчи кўз ўнгида жонланиб, давр адабий типи сифатидаги белгиларини намоён эта бошлайди. “Коинот сирлари англаб етган бу буюк инсон нечун, ўзини бутун борлиғи ила илмга бахш этмади? Тожу тахт учун кураш нақадар беҳуда ишлигини нега тушуниб етмади?” – деган саволлар адиб хаёлида чарх уриб, унга сира тинчлик бермайди. Бу саволларга жавоб топиш учун эса, Улуғбек даври тарихий воқелигига дахлдор бўлган барча манбаларни ўрганиб, бу зиддиятли давр ҳақиқатини текшириб чиқиш лозим эди. Чунки ёзувчининг тафаккур осмонида чарх урган жумбоқли саволларга Улуғбек даври ҳақиқатидан келиб чиққан ҳолдагина тўғри жавоб топиш мумкин эди. Натижада кутубхонани кутқазувчи шогирдлар фидойилиги, саройдаги тўполонлар, отлар дупури, қиличлар жарангидан иборат кенг кўламли тарихий воқелик ёзувчи кўз ўнгида жонланади. Бу давр ҳақиқатини очиб берувчи тарихий ва тўқима образларнинг ҳаммаси Улуғбек шахси атрофида тўпланиб, бирлари – муҳаббат ва садоқат, бошқалари нафрат ва ёвузлик тимсоли сифатида гуруҳлана бошлайди. Бадиий тўқиманинг серқирралиги ва тарихий фактнинг кўламдорлиги саргузашт қиссанинг ўз ўрнини тарихий романга бўшатиб беришига сабаб бўлган. Кўринадики, тарихий ҳақиқатни очиб бериш билан боғлиқ ҳаётий материалларни бадиий тўқима кўзгусида чуқур ўрганиш, таҳлил қилиш, умумлаштириш, индивидуалаштириш ва типиклаштириш орқали ёзувчи мукамал бадиий шакл ва образлар яратиш имконига эга бўлган. Ана шу ижодий жараён натижаси ўлароқ “Улуғбек хазинаси” тарихий романи яратилган.

Романнинг марказида давр ҳақиқатини бутун салобати билан очиб берувчи адолатли ва маърифатпарвар шоҳ Улуғбек образи туради. Одил Ёқубовнинг бу романи ёзилгунига қадар ўзбек тарихий романчилигида воқеликнинг тарихий моҳиятини яхлит ҳолда ифода эта олувчи шоҳ образи яратилмаган эди. Ёзувчи ўзининг бош қаҳрамонини тугал ва мукаммал адабий тип даражасига кўтаришда шоҳлар оламига дахлдор бўлган ҳаётий тарихий ҳақиқатларни очиш йўлидан боради. Роман икки қисмдан иборатдир. Биринчи қисм Улуғбекнинг фожиаси билан тугаса, иккинчи қисм падаркуш Абдулатифнинг фожиаси билан тугайди.

Бадиий асар қаҳрамони этиб танланган тарихий шахс қанчалик буюк бўлмасин, қанчалик серқирра фаолият кўрсатмасин ёки қанчалик қомусий билим эгаси бўлмасин, ёлғиз ўзи маълум бир тарихий даврни тўлалигича акс эттира олмайди. Шунинг учун ҳам ёзувчи асарнинг йўналиши ва мақсадига хизмат қилувчи тарихий шахс ва тўқима образлардан ўринли фойдаланади. “Улуғбек хазинаси”даги Улуғбек характери очишда хизмат қилувчи тарихий шахслардан Абдулатиф, Абдулазиз, Али Қушчи ва бошқалар. Муҳиддин, Қаландар Қарноқий, Салоҳиддин заргар каби бир қатор тўқима образлар атрофида бўлаётган воқеалар, зиддиятлар асар кўламини кенгайтириб, асар қаҳрамонларининг характери очишга хизмат қилади.

Кўринадикки романда ҳар бири ўзича тугал ва мукаммал бўлган иккита шоҳ образи яратилган. “Улар ҳаётда нимага интилиш лозим, ҳақиқат нима?”- деган саволларга ўз эътиқодлари ва ҳаётий маслагига таяниб жавоб берувчи тарихий шахслардир. Мана шу тарихий шахслар икки, турли хил характерли қаҳрамон, бир бирига қарама-қарши характерларни вужудга келтиради. Бу икки характерлар тўқнашуви замирида характер ва унинг яшаб турган жамияти ҳам бир-бирига зид, номутаносиб вазиятга келган, яъни маърифатли шоҳ Улуғбекка қарши унинг катта фарзанди Абдулатиф, унинг ортида эса ўз ҳукмини ўтказётган дин пешволари, нобакор, жаҳолат эгалари турибди.

Замонанинг норасолиги оқибатида зиддият қурбонига айланган улуғ олим ўлиmidан сўнг ҳам давом этди. Адиб асарни тарихий ҳақиқатлар асосида яратди. Шу боисдан ҳам ёзувчи уларнинг ўзига хос адабий типини яратар экан, бадиий тўқимада ҳаёт ҳақиқатидан четга чиқиб кетмаслик лозимлигига алоҳида эътибор беради. Чунки, бадиий тўқима асардаги ғоявий ва ҳаётий мазмунни тарихий-ҳаётий материалларга таяниб қайта жонлантиришда ҳам, шунингдек, асарнинг бадиий шаклига дахлдор бўлган сюжет унсурлари оламининг кашф этилишида ҳам етакчи мавқеда туради. Чунки, бадиий асар маиший турмушнинг оддийгина кўчирмаси эмас, балки ана шу ҳаётий воқеликдан олинган таассуротнинг адиб бадиий нияти асосида “қайта ишланган” кўринишидир. Ёзувчи учун бош қаҳрамон фаолияти кўрсатадиган замон ва воқеалар бўлиб ўтадиган маконни белгилаб олиш бадиий туқиманинг энг масъулиятли лаҳзасидирки, воқелик талқинининг замон ва макон белгиси ҳал қилинган, асарнинг мазмуни ва шакл бирлигини таъминлаш имконияти юзага келади.

“Ёзувчи яратаётган асарнинг асосий маъноси бош қаҳрамон образи орқали ифодаланади. Бош қаҳрамон ифода қиладиган маъно қай даражада аниқ бўлса, асар шу даражада композицион жиҳатдан мукамал бўлади”.¹⁹

“Улуғбек хазинаси” романининг сюжет тузилишидаги мукамаллик ҳам аввало асар бош қаҳрамони сиймосининг бадиий теранлигида деб ўйлаймиз. “Улуғбек хазинаси” романида бош қаҳрамон – Улуғбек салтанатининг энг охириги дамлари замон чегараси тарзида белгиланган бўлса, Самарқанд ва унинг атрофлари асардаги воқеалар бўлиб ўтадиган жой, яъни бадиий макон сифатида танлаб олинган макондаги энг муҳим жой расадхона ва унинг ичида жойлашган кутубхонадир. Воқеалар ривожининг аввало шу жойда, яъни вақт тун ярмидан ошганда Улуғбек мавлоно Алоуддин Али ибн Муҳаммад Қушчининг Кўксаройга ташриф буюришини амр қилиб, навкар юбориши тасвиридан бошланади. Тун тасвири ва

¹⁹ Тўлаганова С. Ўзбек романчилигида ёндош образлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1997, №2, -Б.57.

навкарнинг ташрифи сабаб китобхон кўз ўнгида Али Қушчи билан Улуғбекнинг оғир қисматидан огоҳ этувчи бадий манзара гавдаланади. Бу бадий ҳиссиёт бутун роман давомида китобхон диққатини ўзига тортиб туради. Китобхон Улуғбек даври ва унинг шахси тўғрисидаги ҳақиқатларни Али Қушчи ҳикояси орқали англай боради. У Улуғбекнинг ички кечинмалари ва руҳий оламини Али Қушчининг хаёллари ила таҳлил қилади: у Али Қушчи билан бирга ўйлаб, бирга қайғуради. Ёзувчи китобхон ва бадий образ руҳий бирлигининг теран талқинини ярата олган:

“Ўтган куни тонг пайтида устод Мирзо Улуғбек расадхонага ташриф буюрган эди. Йўлбарс териси ёпилган, ўз курсида ўтириб, тимқора осмонга разм солиб ўзоқ хаёл сурди...

Мана, бир-икки йил бўлди, олис Ҳиротдан Ҳокони Саид аталмиш Шохруҳ Мирзо вафоти тўғрисида машъум хабар келганидан буён Мовароуннаҳр ва Хуросон осмонидан қора булутлар аримай қолди. Тахт ва салтанат ишқида ёнган Темурий шахзодалар қилич ва тиг чархлашдан қўллари бўшамади. Ниҳоят, Улуғбек қиличи ўткир чиқиб, мағрибдан машриққача қанот ёзган ҳудудсиз салтанат хиёл осойиш топган эди, тожу тахт валиаҳди Абдулатиф ўз падари бузрукворига қарши шамшир кўтариб чиқди. Ражаб ойининг бошларида аъло ҳазратлари лашкар тортиб Жайхун томон отланишга мажбур бўлди. Аммо давлатпаноҳ Жайхун бўйларида лашкар тортиб турганида дорулмулкда содир бўлган фитналар уни Самарқандга қайтишга мажбур этди. Мана энди уч-тўрт кундирки, шаҳарда ваҳимали миш-мишлар: гўё шахзода лашкарлари Жайхундан ўтиб Кешга яқинлашиб қолганмиш...

Тўғри, ўтган куни расадхонага кириб келган устод бу тўғрида лом-мим демади. Қўлида устурлоб, самони қузатиб ўзоқ ўтирди сўнг, мармар зинанинг тик пиллапояларидан ҳорғин одимлаб, учинчи ошёнадаги кутубхонага ўтди. Чехраси сўлғин, хаёли паришон, нақшинкор жовонларга терилган китобларни, салкам қирқ йил салтанат тебратиб, йиққан нодир

кўлёмаларини бир-бир кўздан кечирди, ёдига устози Қозизода Румий тушди, чамаси унинг “Риёзиёт”ини узоқ варақлаб турди, кейин бўйнини ҳам қилганича лом-мим демай бир-бир босиб чиқиб кетди. У ҳатто Али Қушчи билан хайрлашмади ҳам”.²⁰

Бу ўринда ёзувчининг характер санъати яққол кўзга ташланади. Али Қушчи Улуғбек даврининг шундай бир зукко олимидирки, у ҳамма нарсани бутун ҳаёт оқими ва бу оқимнинг энг майда шохобчаларини, ўз даври воқелигининг бутун зиддиятларини, қайғули ва кучли томонларини, унинг Улуғбекка дахлдор жиҳатларини, давр қаҳрамонлари ва разиллигини, ўша давр тарихига алоқадор соҳталик ва ҳақиқатни билади. Ёзувчи Али Қушчи изтироблари фонида Улуғбек сиймосини яратар экан, тарихий воқеликнинг майда ва аҳамиятсиз бўлиб кўринган барча жиҳатларини таҳлилга тортиб, улардан салтанат инқирозига сабаб бўлган катта бир ҳақиқатни – тахт ва салтанат ишқида ёнган темурийзодаларнинг қилич ва тиг чархлашдан кўллари бўшамаганини, шаҳзода Абдулатифнинг ҳам падари бузрукворига қарши шамшир кўтариб чиққанини тасвирда алоҳида бўрттиради. Бу эса ўша даврнинг етакчи ҳақиқати эди. Ана шу етакчи ҳақиқат “Улуғбек хазинаси” романини юзага келтирган бош ғоявий ният билан шу қадар пайвандланиб кетадики, натижада романнинг бутун композицион марказини – Улуғбек қирқ йил салтанат тебратиб, йиққан илм хазинаси кутубхонани келгуси авлодлар учун асраб қолиш эҳтиёжини келтириб чиқарди. Бу ғоявий мантиқ романнинг номида ҳам “Улуғбек хазинаси” шаклида муҳрланган. Улуғбекнинг жаҳоншумуллигини таъминлаган, уни бошқа подшоҳлардан кескин ажратувчи фарқ ҳам бу ғоявий мантиқда ўз ифодасини топган.

Замонасидан ўзиб кетиб, келажак тонгини олдиндан кўра олган бу буюк мутафаккирга хос фазилатлар роман саҳифаларида бирин-кетин очила боради. У адолатли шоҳ, элу юртига қирқ йил осойишта турмуш бахшида этган. Маърифатпарвар шоҳ бўлган Улуғбек мамлакатда илму маърифатни

²⁰ Одил Ёкубов. Улуғбек хазинаси. Шарқ нашриёти., Тошкент. 2007., 4-бет.

равнақ топтиришга катта ҳисса қўшган жасоратли шохдир. Улуғбек шахсиятига хос бўлган бу ҳақиқатлар унинг бадиий сиймосини давр адабий типи даражасидаги юксакликка кўтарган. Унинг илм-маърифат ва Мовароуннаҳр осойишталиги йўлида чеккан заҳматлари тарихда абадул-абад қолишига ишонади. Ҳатто, салтанат талашганда ҳам ўз даври учун жумбок бўлган икки хил кўрқинч унинг бутун борлиғини камраб олган эди. У салтанатидан айрилиб қолишдан эмас, балки бу элга қирқ йил раҳнамолик қилиб орттирган ягона бойлиги – мадрасаю, расадхонаси, нодир хазинаси – тўплаган кутубхонаси ва ниҳоят яратган асарлари – барчаси поймол бўлишидан кўрқади, холос. Бунинг устига тағин бир нарсадан – келгуси авлодлар мендан ҳазар қилмасму деб кўрқади. Мирзо Улуғбекдай коинот сирларини очиб, фозилликка эришган мавлоно, ҳайҳот, ахир оқибат ўткинчи салтанатни деб, ўз пушти камаридан бўлган фарзанди билан тожу –тахт талашибди-да, деган ном қолдирмоқдан кўрқади.

Англашиладики, ёзувчи Улуғбек даври ва унинг шахсига алоқадор бўлган тарихий маълумотларни образли ўзлаштирган. Натижада ўзига хос бадиий манзараларни шу қадар ишонарли қилиб чизиб берганки, образли ўзлаштирилган ҳаётий факт ва ҳодисаларни китобхон ўша давр ҳақиқати тарзида жуда катта мамнуният билан қабул қилади. Айни шундай ўринларда ёзувчи ижодий иқтидорининг ўзига хослиги, бадиий тўқима орқали янги сўз айтиш маҳорати ярқ этиб кўзга ташланади. Ҳақиқатан ҳам бадиий тўқима аралашмаган бирон бир образ, бирон бир манзара йўқ, десак хато бўлмас. Масалан, Али Қушчи қалбини безовта қилган ҳиссиётлар бўрони гарчи тарихий ҳақиқат бўлса ҳам унинг ички кечинмалари, шунингдек, ҳаётий факт ва ҳодисаларни олимона таҳлил қилиб, ўз устоди ҳолатини аниқлаши тасвирида ёзувчи қалбини ўртаган ўй-хаёллар, ҳиссиётларнинг излари ҳам мавжудлигини тан олишимиз лозим. Шуниси ҳақиқатки, ҳар бир образ ёзувчи қаламга олган давр маҳсули ёки аниқ тарихий шахс сиймосининг бадиий тимсоли бўлса ҳам у ёзувчининг идроки, қалби ва онги орқали ўтиб,

роман саҳифаларидан жой олади. Али Қушчи Улуғбекнинг садоқатли шогирди эканлиги маълум, бироқ унинг романдаги фаолияти, шижоати ва садоқатини ифодаловчи манзаралар ёзувчи бадиий тўқимасининг маҳсулидир.

Тарихий ҳақиқатни ўзида мужассамлаштирган ҳар бир бадиий образни адиб эстетик кечинмаларининг ифодаси деб изоҳласак масала анча ойдинлашади. Чунки, ёзувчи ҳаётдан олган таассуротларини ўз бадиий гидроки ва ҳиссиётлари негизида таҳлил қилиб кўргач, ўз тафаккурининг бадиий режасига мувофиқ қаҳрамонлар сиймосига кўчиради. Айни шу ўринда бадиий тўқиманинг роли очиқ-ойдин кўрина бошлайди. Ёзувчи устоз ва шогирдни фикрлар баҳсига чорлайди. Бироқ, садоқатли ва андишали шогирд бўлган Али Қушчи гарчи шоҳнинг бундай оғир вазиятдан чиқиб кетишини билса ҳам дилига тугиб турган фикрларини шоҳга ошкора айтолмайди. Андишали шогирд ўз устозининг кўзига тик боқиб, нуқсонларини рўй-рост кўрсатиши ҳам ўша давр ҳаёт ҳақиқатига мос келмас эди. Улуғбек Али Қушчига ўзининг кўрган тушини айтиб бериб, “Бу бевафо салтанатни деб илм-фандан юз ўгирдинг, тож соҳиби бўламан деб, шундай етук салоҳиятни жувонмарг қилдинг”, [2] дея устоз Қозизода Румийнинг қаттиқ қойиганини ҳикоя қилиб берганидагина Али Қушчи устозидан кечирим сўраб ва ўнғайсизланиб, “мен ҳам бир икки сония муқаддам худди шу фикрни кўнглимдан кечирган эдим”, [2] дея олади, халос.

Романда қирқ йил Мовароуннаҳрда маърифатли шоҳ бўлган, мурувватли фуқаропарвар подшо сифатида шуҳрат қозониб, бутун иқтидори ва салоҳиятини ўз давлати, ўз эли осойишталигига сарф қилган Улуғбек сиймоси саҳифалар оша қад кўтаради. Бироқ, унинг ўз даврининг донишманд фарзанди сифатидаги салоҳияти Али Қушчи фаолияти ва хотиралари фонида янада гўзалроқ, янада жозибалироқ очилган.

Улуғбек Али Қушчига Жаҳонгир Темурнинг олтинларидан бериб, мабодо фожиа юз бергудай бўлса илм хазинасини қутқазиб қолишни

буюради. Китобхонлар унинг нигоҳи билан ердан шифтгача терилган уч катор қора чарм жилдлик оғир, қалин китоблар билан танишади, уларнинг олис Қоҳирадан келтирилганини, Соҳибқирон Амир Темур Курагоний султон Боязид Йилдиримга қарши юриш қилганида ўша томонлардан олиб келганини, лекин улар ҳанузгача яхши мутолаа этилиб, шарҳ қилинмаганини билиб оламиз.

Ёзувчи Али Қушчини ўз даври олимларининг характери ни юксаклигида яратишга интилиб, унинг турмуш тарзи ва илмий фаолияти тасвирида, Улуғбек даври илмий муҳитининг, ижтимоий шарт-шароитларининг қирқ йил давомида устод билан биргаликда ишлашнинг нурли излари қолганини унинг хотираларини қайта жонлантириш жараёнида моҳирлик билан очиб беради. Бу восита шогирд хотирасида устодлар буюклиги, уларнинг илм-фан равнақи йўлидаги раҳнамоликлари ҳамда илмлар хазинасининг эгаси бўлиб етишган шогирдлар садоқатининг ҳаққоний мезонидир. Али Қушчи хотираси устозлар адабий типини яратувчи кучли воситага айланади. “Эсида бор, илиқ баҳор куни Мавлоно Қозизода Румийни Мирзо Улуғбек ўзи бошлаб келган эди. У маҳал аълоҳазратлари айни кучга тўлган, ёш, иқтидорли йигит эди. Ўзи ҳам эғнидаги заррин либоси, бошидаги симобий дастори, бутун шиддатли қиёфаси билан ёнидаги барча аъёнлардан ажралиб турарди. Шу боисданми, аълоҳазратларининг ёнида устод Қозизода Румий яна ҳам нимжонроқ ва ожизроқ кўринарди. Лекин, бу нимжонгина оппоқ чолнинг вужудидан аллақандай ички бир зиё, кишини ўзига ром қилувчи бўлакча меҳр ёғилиб турарди”. Буларнинг барчаси хотира шаклидаги бадиий тўқималардир. Унда даврнинг илмий ҳаёти қайта жонланади:

“Мавлоно билан Мирзо Улуғбек чинор соясидаги баланд курсилардан жой олишди. Сўнгра устод Қозизода Румий онҳазратнинг илтимоси билан зарбоф матога ўралган қалин китобини очиб, риёзиёт илми ҳамда бу илмнинг фалаккиёти ўрганишдаги ўрни тўғрисида баҳс юритди. Али Қушчи

устоднинг риёзиёт илмига бағишланган бу пурҳикмат китобини мадрасада кўп мутолаа қилган эди. Лекин мутолаадан олган завқи бир бўлдию, Мавлононинг оғзидан эшитгани бир бўлди. Устод мураккаб риёзиёт масалаларини шундай мулойим овозда шундай тиниқ бир мантиқ билан ечиб бердики, Али Қушчи гўё рисола эмас, ажиб мусиқа тинглаётгандек эриб кетди... Фақат Қушчи эмас, Мирзо Улуғбек билан бирга келган барча аёнлар ва барча илм аҳли ва ҳаттоки, илм-фандан узоқ аркони давлатлар ҳам бошларини эгиб, чуқур сукутга чўмиб эшитдилар.

Нихоят, устод китобини ёпиб, аълоҳазратларига қаради. Аълоҳазратлари мавлонога ташаккур билдириб, ҳамон сукут сақлаб ўтирган аъёнлар ва барча толиби илмларга юзланди... устоднинг каломи аён бўлган – бўлмаганлигини сўради. Мирзо Улуғбекнинг сўроғига бирон кимса жавоб бермади. Мавлоно Қозизода Румий хафакон бош чайқади, Мирзо Улуғбек эса мийиғида кулимсираб қўйди. Шунда Али Қушчи ийманибгина ўрнидан турди ва қисиниб-қимтиниб унга ҳамма нарса аён эканини изҳор қилди.

Мавлоно Қозизода Румийнинг кўзлари чарақлаб кетди. Мирзо Улуғбек эса илми риёзиёт ва ҳандаса борасида устма-устига саволлар берди. Али Қушчи аввал тортиниб, кейин эса хиёл дадилланиб, ҳамма сўроқларга жавоб берди. Шундан кейин Мирзо Улуғбек уни ёнига чақириб, авлод-аждодини, қайси мадрасада, кимлардан таълим олганини суриштирди, устод Қозизода Румий эса, майин соқоли билан унинг юзини силаб, пешонасидан ўпди”. Мана, сизга хотирада жонланган адабий типлар, Али Қушчининг илм дунёсига кириши тарихи.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, асарда ижодкор характери жуда ёрқин шаклларда, шу билан бирга конфликтнинг турли кўринишлари орқали ишонарли ва табиий, таъсирчан бўлишида кенг фойдаланди. Тарихий романдаги тарихий шахс бўлган Мирзо Улуғбекнинг асл қиёфасини, характерини яратишда ижодкордан етук маҳорат ва билимни талаб этиб, ижодкор бундай масъулиятни зиммасига олди ва уни амалга ошира

олганлигини кўрсатди. Шу билан бирга тарихий ва тўқима образларга ҳам ўзига хос, такрорланмас характерларни мужассам этди ва бу характерлар маълум бир жароёнда, зиддиятда ўз аксини кўрсатди. Улуғбекнинг асл характери унинг ички зиддиятлари ва ўғли Абдулатиф билан бўлган мурасасиз тўқнашувларда ҳақиқий бўйини кўрсатган бўлса, Абдулатифнинг ўз отаси билан бўлган зиддиятлар мустақил фикрлай олмаслиги, худбин, ҳақиқий манқурт эканлигини очиб берди. Яна романда Али Қушчи шу қутлуғ даргоҳни деб, шу илм дурдоналарини деб дунё лаззатларини тарк этиб, ҳатто ногирон онасини юм-юм йиғлатиб, уйланмоқ ва фарзанд кўрмоқ бахтидан маҳрум бўлиб умр ўтқарган тарихий шахс қиёфасида тасвирланган. Унинг бошига ҳар қандай фожиалар тушганда ҳам илм хазинасини бидъат ва хурофон хуружларидан сақлаб қололганини исботлаб берди. Бу қаҳрамон Улуғбек даври ҳақиқатининг бадий кўзгусига айланган. Шу кўзгуда падаркуш Абдулатиф ўзининг кечирилмас гуноҳларга ботган тақдирини очик-ойдин кўради.

2.2 Қахрамон характерининг рухий зиддиятларда очиб берилиши.

“Улуғбек хазинаси” тарихий романида бош қахрамон Мирзо Улуғбек образи асосий майдонда туради. Асарда олим-у фозил, тож-тахт соҳиби Улуғбекнинг инсоний ички туйғуларини очишда рухий тўқнашувлар кенг ўрин олган. Мисол: “Хайхот! Агарчи фоний олам юмушлари Али Қушчи ўйлаганидек осон бўлганида Мирзо Улуғбек бу бевафо ҳокимятни аллақачонлар тарк этиб, ўзини суюкли ишига бағишламас эдими? Бошидаги тож, тагидаги тахт илм-у фунун учун даркор эканини тушунмаганида, бу совуқ кошонани, гуноҳи азимга ботиб қолган бу ҳарам, шон-шуҳрат ва мансаб ишқида ҳеч бир залолатдан тоймаган бу амирлар, саркор-у саройбонлар, хурофот ва таассуб ботқоғига ботган дин пешволаридан юз ўгириб, суюкли талабалари орасига, маърифат даргоҳига кетмас эдими?”²¹

Қанчалик тож-тахт, давлат ишларидан кўнгли совимасин, тахтдан воз кечолмас, халқни, бобосидан қолган меросни, барча қилган ишларини давом этгазувчи муносиб ворис йўқлигидан кўнгли ўксир эди.

Адиб ўқувчига ўзи томонидан эмас балки, образнинг ички тўқнашуви орқали унинг қалб кечинмаларини, характерини етказмоқчи бўлади ва бунга эришади. Чунки воқеийликни адиб томонидан ҳикоя қилиш ўқувчида ишончсизликни уйғотиши ёки зериктириши мумкин эди. Асарда қахрамоннинг ўзи, ички тўқнашувлари, ўй-хаёллари, фикрлари орқали образни янада жонлантириб, асар мазмунини очиб беришга хизмат қилади. Буларнинг барчаси ўқувчини мулоҳаза ва мушоҳада қилишга чорлайди.

“Шаҳзода тоқатсизланиб қўл силтади:

-Балли, сиздай падарга! Сизнинг яхшилигингизни билурмиз. Тарноб жангида жонбозлик кўрсатган ким? Мен! Аммо музаффар ёрлиғи кимнинг номига битилди? Суюкли фарзандингиз - Абдулҳазиз...

²¹ Ўша асар 26-бет.

-Абдулъазиз ўз жигаргўшангдур...”²²

Бундай мурасисиз тўқнашувлар, нобакор фарзанднинг ўз отасига қарши аёвсиз жанги оқибатида “падаркуш” номини олганлигини гувоҳи бўлганмиз ва тарихдан биламиз. Асарда тарихий воқеалар билан бир қаторда тўқима воқеликлар ҳам жуда кўп, аммо буларнинг фарқи сезилмайди. Масалан тўқима образ сифатида киритилган Темур Самарқандий ва унинг сандик яшаш воқеалари, Қаландар Қарноқий ва Хуршидабонунинг мухаббат тарихи, ғорга яширилган китоблар воқеалари гўзал тасвирланган. Бу воқеаларни маҳорат билан чизадики, ўқувчи кўриб гивоҳи бўлгандай тасаввур уйғотади.

“Тарихий асар муаллифи ўз ҳаёлининг маҳсулларида, тўқима образ ва воқеалардан – агар улар тадқиқотга, тарихий жараёни ёритилишига, тарихий шахснинг чинакам характер қиррасини очишга, умуман, тарихий ҳақиқатни англашга ёрдам берса-кенг миқёсда фойдаланиш ҳуқуқига эга”.²³ Асарда Қаландар Қарноқий, Салоҳиддин заргар, Мавлоно Муҳиддин, Мирам Чалабий, Хуршидабону сингари тўқима образлардан фойдаланган. Бу қаҳрамонлар тарихий шахслар билан бир қаторда хизмат қилиб, сюжетни жадаллашишига, конфликтларни яратишда қўл келган. “Улуғбек хазинаси”нинг тасвир ритмикаси, бошқа тарихий асарларникидан фарқли ўлароқ, хийла тезкор, шиддатли. Асарда ўткир драматик картиналар, ички руҳий кечинмалар, характерлар ва ғояларнинг ошкора тўқнашуви асосига қурилган ёрқин лавҳалар кўп.

Улуғбекнинг изтироблари-ю, Абдулатифнинг руҳий қийноқлари конфликтнинг бир томони бўлса, иккинчи томонида характерлар тўнашуви, яъни ота ва ўғил ўртасидаги юзма-юз кураш, Али Қушчи билан Мавлоно Муҳиддиндин ўртасидаги даҳанаки жангини мисол қилишимиз мумкиндир. Асар ўқувчини зерикашга йўл қўймайди, балки ўз оламига, замонига бошлаб боради. Қаҳрамонлар тўнашувини асосий гувоҳига айланади, ички

²² Ўша асар. 108-бет.

²³ Ҳалимжон Каримов. Тарихий шахс ва бадиий образ. Тошкент. Янги аср авлоди. 2006., 22-бет.

сезимларини сеза олади ва ҳамфикрига айланади. Бу эса адибнинг бадиий маҳорати, тарих ва бадиийликни уйғунлаштира олганлигидан далолатдир.

Романда давр ҳақиқатини бор зиддияти билан кўрсата оладиган энг улкан, энг тиниқ кўзгу Улуғбек сиймосидир. Бу зот шу қадар зийракки, ўзи шоҳ сифатида босиб ўтган йўлни ҳаёлан чуқур таҳлил қилиб, қандай хатолар салтанатни хавф остига қолдирганини беҳато топа олади. У салтанат бошига тушган хавф-хатарнинг бош сабабчиси волидаи меҳрибони Гавҳаршодбегим эканлигини, унинг саройни жоҳил-гумроҳларга тўлдириб юбориб, бегуноҳ қатл ва қирғинларни авж олдириб, шахзодалар орасига низо уруғини сочиб, фарзанднинг отага қарши тиг кўтартирганини юрак тўла дард билан идрок этади. Улуғ саркардага қарши чиққан, уни фарзандини норасо бўлишига сабабчи болган аёл яна бир характер Гавҳаршодбегимдир. Улуғбекнинг бу борадаги ўй изтиробларида ўша даврнинг дардчил ҳасратлари тож-тахт учун кураш фожиалари, яъни давр ҳақиқати кўзгусида тасвирдек тиниқ ифодаланади. Улуғбек мана шу хатодан жоҳил уламолару, ғаразгўй саркардалар усталик билан фойдаланиб, хоинлик йўлига ўтган нодон Абдулатифни падаркушлик сари бошлаётганликларини ҳам яхши билади: биладигина эмас, балки ўз тақдирининг фожиали якунини башорат кўзгусида кўра олади: “Хуросон юришидан кўп бойлик, юксак рутба ва шон-шавкат кутган саркардаларнинг ҳамма умидлари пучга чиқди. Не чора, бу оғир юриш зафар келтирмади. Кейинчалик, Мирзо Улуғбек ўз ўғли Абдулатифга қарши қўшин тортиб, Жайхун бўйларига отланганида эса, Самарқандда қолган шахзода Абдулазиз кўп номақбул ишлар қилиб, бир қанча нуфузли амирларни унга қарши қўяди, урушдан чарчаган фуқаро ҳам ундан совийди. Оқибат, мана қирқ йиллик меҳнати хавф остида турибди...

У шогирди Али Қушчининг минг чандон ҳақ эканини дилидан ҳис этар, айна замонда унинг бояги гаплари қайта-қайта эсига тушиб, юрагини ўртар эди”.

Бу азобли ўйларда фақат Улуғбекнинг ўзигагина аён бўлган жамиятни бошқариш, тожу тахтдан илму фунун йўлида, эл-юрт фаровонлиги йўлида каттикқўллик билан фойдаланиш, келгуси авлодлар учун умрбоқий маърифат хазинасини мерос қилиб қолдириш тўғрисидаги ҳақиқат ўз бадий ифодасини топган Улуғбекнинг буюклиги шундаки, у ўзига замондош бўлганлардан бекиёс даражада юқори турган ва ҳайратда қолдирадиган даражада коинот сирларини очган. Ўз давридаги шоҳлик анъаналари ва давлатни бошқариш қонуниятлари билан маҳкам боғлиқ бўлган бу мутафаккир уларнинг барчасига қарши бориб, ўз илоҳий ақлига тўғри келадиган қонунларни жорий қилади, илмий кашфиётларга маърифатга кенг йўл очади, илм хазинасини бошқа хазиналардан устун қўяди, инсонни ўзига назар солмоқ ва ўзлигини танитмоққа ўргатади. Шундай қилиб, Улуғбекнинг ўзи таъкидлагандай, бошқа шоҳ ва бошқа фотиҳлардан Улуғбекни келгуси авлодларнинг ажратиб ола билишига йўл очилади. Бироқ, Улуғбекдаги бу алоҳидаликни унинг ўз даври қабул қилмайди ва бошқа фожиалардан чиқмайди. Бу давр ҳақиқати эди.

Романда ўз даврининг адолатли ва маърифатпарвар ҳукмдори бўлган Улуғбек воситасида, яъни унинг тўғрисидаги чексиз ўйлари, тушлари, хотираларида жаҳонгир Амир Темур сиймоси қад кўтаради. То шу роман яратилгунга қадар Амир Темур ҳақида бир томонлама мулоҳаза юритиш одат бўлиб қолган эди. Унинг улуғ инсон ва буюк соҳибқирон сифатидаги фазилатларини биринчи бўлиб тан олган ва буни Улуғбек нигоҳи билан эътироф этган дастлабки ижодкор Одил Ёқубовдир. У ўз романида Улуғбекнинг болалик чоғларида бобоси Амир Темур билан мулоқотларини ниҳоятда гўзал тарзда қайта жонлантиради:

“У ҳали кичкина бола эди. Бир гал олис сафардан қайтган бобоси бир-икки ҳафта шу боғда турди. Худди мана шу булоқ бўйига суюкли энагаси Сароймулкхонимнинг ҳаворанг ипак саропардаси тўқилган эди...

Гоҳо энагаси олдига этак тутиб, чодир ёнидаги бўлиқ оқ бияни ўзи соғар, сўнг, алоҳида мешга қуйиб, қиёмига келтириб қимиз қилар ва яхдай булоққа ташлаб қўярди. Ахён-ахёнда бу қимизни ичгани хаворанг саропардаги бобоси Амир Темур келарди. У сезиларлик оқсоқланса ҳам, асо ушалмас, новча қаддини йигитлардай тик тутиб: гўё бир ёққа шошаётгандай шитоб билан юрар эди. У ҳеч қачон қимматбаҳо заррин тўнлар киймас, ёзги саройида ҳам туя жунидан тўқилган оқ сарғиш чакмонини ечмас, ўтирганда чакмонининг этаги билан майиб оёғини ўраб, тиззасини силаб ўтирар эди. Бобоси Амир Темур оқ юзли, қирғай бурун, сийраккина чўққи соқол одам эди. Ундан ҳамма хайикар, у сийрак қошларини чимириб, ўткир кўзлари билан қадалиб қараганда, ҳеч ким тоб беролмас, ҳамма кўзини олиб қочар, у келаётганда ҳар ким турган жойда қўл қовуштирганича қотиб қолар эди. Лекин ажабо кичкина Муҳаммад Тарағайни кўрганда бобосининг қовоғи очилиб, чехрасидаги шиддат бўлакча бир мулойимлик билан алмашар, ўткир нигоҳида шўх учкунлар ўйнар эди. Одатда у неварасини тиззасига ўтқазиб эркалар, аксарият мударрисларни чақириб, неварасининг сабоқларини суриштирар эди. Мударрислар Улуғбекнинг зеҳнини мақташса, бобоси неварасининг кенг пешонасидан ўпиб кулар:

- Баракалло сизга. Амир Темур авлодидан ҳам Хорун Рашиддай бир фозил подшоҳ чиқсин-да, -деб қўяр эди. Гоҳо эса, билъакс неварасини мутолаа устида кўрса, жаҳли чиқар, дарғазаб бўлиб невараларидан бирига:
- Олиб чиқ. От минсин. Қилич ўйнасин, - деб буюрар эди... (68-69-бетлар).

Ёзувчи Амир Темур шахсияти, ақл-идроки, шижоати, давлатни бошқаришдаги тадбиркорлиги, айниқса, невараси Улуғбекка муносабати, унинг тақдирига раҳнамолигини юксак маҳорат билан тасвирлар экан, буюк инсоний фазилатлар соҳиби бўлган буюк саркарда ва давлат арбоби образини биринчи бўлиб ўзбек романчилигида олиб киради. Ёзувчи

Улуғбекнинг туш кўриши лаҳзаси орқали Амир Темур қиёфасини чизар экан, унга қалб нури, ҳиссиёти, меҳру садоқатини сингдириб юбора олганининг гувоҳи бўламиз. “Ёши ўн бешга тўлмасданоқ Мовароуннаҳр тахтига ўтирган Мирзо Улуғбек ёмон бир туш кўради. Тушида бобоси билан каттик тўқнашади:

-Ҳой шаҳзода валиаҳдим Муҳаммад Тарағай. Қайга қочурсан? Тўхта?

Мирзо Улуғбек қараса қабр устида Хўжа Аҳмад Яссавий эмас, бобоси Амир Темур турар эмиш. Эғнида қора мовут чакмон, бошида учи найзасимон мис дубулға, белидаги камарида олтин сопли қилич, бобоси қовоғини солиб, дарғазаб бўлиб турармиш.

-Султон Муҳаммад Тарағай, - дермиш у, қовоғи ёзилмай. – Мен сени ўн тўрт яшар чоғингда Мовароуннаҳр тахтига ўтказганимда умидим шу эдимми? Қани айтчи, Мовароуннаҳр султони: Мен бу дашти азимда Хўжа Аҳмад Яссавийга бу мақбараи муаззимани нечун кўрдирдим? Муродим не маним?

Уни ҳамиша эркалаб гапирадиган бобосининг товушидаги бу қаҳр Мирзо Улуғбекни сескантирса ҳам ўзини босиб жавоб берармиш:

- Бу мақбараи муаззимани қурдиришдан муддаонгиз ул пиримуршид Хўжа Аҳмад Яссавий ҳазратларининг покиза руҳини шод этмоқдур, қиблагоҳ...

- Покиза руҳларини шод этмоқ, - деб заҳарханда кулармиш Амир Темур. – Бу мақбарани тикламоқдан муродим:... Олтин Ўрда ила Қалмоқ ва дашти қипчоқ ҳоқонларини титратмоқ эди... Нотинч қора халқ бу даҳмаи муаззамни кўриб даҳшатга тушсин, куну-тун тиз чўкиб тавоф қилсин, эски ғанимларим бўлмиш Олтин Ўрда ила қалмоқ ҳоқонлари эса менинг сарҳадим шу маҳобатли мақбара эканини билиб даф бўлсин, ани босиб ўтмоқдин ҳайиқсин, деб барпо этган эдим буни. Аттанг, олтин тахтимни сенга ишониб топширганимда не бўлди? Ана пастга қара. Қузғун Бароқбек суворийлари шаҳарни забт этар, бу мақаддас даргоҳни топтар хор қилар.

Бобоси қалтироқ босиб, қисик кўзларида ўт чакнаб, шаҳарга имо қилармиш.

Мирзо Улуғбек қараса, атрофидаги шаҳар кўчаларида, икки ёни раста мавзеларда қалмоқ башара суворийлар, ойсимон эгри қиличларини ўйнатган ясовуллар сурон солиб от ўйнатишар, уйларга ўт қўйишар, ҳаммаёқ дуд ва ёнғин ичида қолган эмиш.

-Мовароуннаҳр ўт ичида қолди, - бақирармиш бобоси. –Сен эсанг, бу орсиз хотининг бирлан бу мозор устида бешарми ҳаё ўйнашиб юрасен. Билиб қўй: бошингга бу тожни мен қўндирган эдим, мен олиб ташлаймен. Ё бу бадхоҳларни сарҳадимдан даф этасен, ё тожимни қайтариб берасен.

Амир Темур қаҳр билан унга томон юрармиш. Мирзо Улуғбек даҳшатга тушиб, орқага тисарилармиш... У гўё асфаласофилинга кулаётгандай бўлиб уйғониб кетди. Лекин ўшанда уни бу мудҳиш тушдан ҳам кўра кўпроқ ҳайратга солган нарса шу бўлдики, тонг пайтида олис Яссида унинг ҳузурига ўн нафар йигит арз қилиб келди: Сайхун соҳилида кўчмачилик қилиб юрган Бароқбек ботир Ясси ва Сигноқ шаҳарларини забт этиб, шаҳар теварагида Гулдай қишлоқларни талон-тарож қилган эмиш.

Ҳайратга тушган Мирзо Улуғбек ўша заҳотиёқ лашкар тўплаб, Бароқхонга қарши юриш бошлади...” (44-45-бетлар).

Ёзувчи Улуғбек характериға хос бадий чизғиларни қоғозга туширар экан, давр фарзанди бўлган ана шу буюк зот ўрниға ўзини қўйиб, унинг кечинмаларини ўз дардлари ила бўйлаштиради. Улуғбекдаги ҳис, ички дард, унинг қалбини ҳам кемириб юборган. Балки, ёзувчи одил, олим, маърифатпарвар шоҳнинг сўнгги дамларини қаламға олар экан, ўзи яратган адабий тип-Улуғбек сингари ўзини қаерға қўйишни билмай қолгандир. Улуғбек дардига эш бўлиб, юрагидаги дардларини қоғозға тўккандир. Чунки, бу дард азоб бериш даражасига етмаганида эди, ўз суюкли қаҳрамонига бу қадар шафқатсизлик қилиб, унга ибрат қилиб, бошқа бир шоҳни – Жаҳонгир Амир Темурни улуғлаб, унинг шахсига юкиниб, нуроний

сиймосига сажда қилиб, роман саҳифаларига киритмаган бўлур эди. Ёзувчи Улуғбекни ўз даврининг пешқадам алломаси, юксак дид соҳиби, бутун умрини ҳақиқат ва адолат тантанаси йўлига бахшида этган Амир Темур олдида синовдан ўтаётгандай бир қиёфада гавдалантиради.

Романнинг қайси бир саҳифасида Амир Темур қиёфаси кўзга ташланмасин, унда улуғ соҳибқироннинг ўз невараси Улуғбекдан розилиги ёки норозилиги изҳор этилган бўлса, буни адибнинг ички мажбурияти уни ёзишга мажбур қилган давр ҳақиқати, уни ўз ихтиёрига бўйсундирган ҳиссиёт деб изоҳлаш лозим. Чунки бу ҳиссиёт Амир Темурнинг башорати эди. У Улуғбекдан мамнун бўлиб, “Темур авлодидан Хорун Рашиддай фозил бир подшоҳ чиқсин-да” деб башорат қилган экан, бу башоратни Улуғбек ўз илмий фаолияти орқали рўёбга чиқазди. Бироқ, Амир Темур Улуғбек сиймосида ўзидаги жаҳонгирлик, сиёсатдонлик, ҳарбий саркардалик фазилатлари етишмаслигини сезиб, “олиб чиқ. От минсин. Қилич ўйнасин”, - деб норозилик билдирган экан, бу башорат ҳам салтанатнинг хавф остида емирилиб бораётган дамларида бутун даҳшати билан рўёбга чиқаётгандай бўлиб кўринади. Улуғбек болалигида раҳнамо бўлган бобоси унга тож-тахт топширилганида ҳам бўлажак фожиалардан огоҳ этиб, тушларига киради. “Ё бу бадхоҳларни сарҳадимдан даф этасан, ё тожимни қайтариб берасан”, - деб шарт қўяди.

Асардаги икки буюк шоҳнинг зиддитини яъни бири давлатни маърифат билан бошқаришни истаса, бири куч-қудрат ила тутиб туришини илгари суради. Асарда икки характернинг тўқнашувлари ўтмиш хотиралари ёки тушда кечиш орқали тасвирлайди.

Улуғбекнинг болалик хотиралари ва туши воситасида воқеалар ривожига олиб кирилган соҳибқирон Амир Темур образига асарда жуда қисқа ўрин берилса-да, у улкан характер даражасида тасвирланган. Ёзувчи ўз бош қаҳрамони сиймосида етишмаган давр ҳақиқатини шу буюк зот сиймосида бера олган. Унинг буюк шахс ва арбоб сифатидаги фазилатларини

баъзан хотира, баъзан туш шаклидаги бадий тўқималар воситасида маҳорат билан тасвирлаган адиб соҳибқирон бобомизнинг камситадиган шўровий карашларга қакшатқич зарба берди. Бу ёзувчининг чинакам бадий жасоратидан нишона эди. У Амир Темурнинг ҳарбий юришларига ҳам холисона баҳо беришдан чўчимади. Буюк соҳибқироннинг энг аввал, Самарқандни ва ундан сўнг она юрти Кешни ободонлаштиргани, уларнинг салобати ва жаҳоншумул улуғворлигини орттиришга интилгани ҳам тарихий ҳақиқатдир. Амир Темурнинг бунёдкор ва элпарвар ҳукмдор сифатидаги сиймоси ҳам Улуғбек ҳиссиёти воситасида роман саҳифаларида қайта жонлантирилган.

“Мирзо Улуғбек оғир хўрсиниб олдинга, кўкимтир туман орасида элас-элас кўзга чалинган тоғларга тикилди. Илгарилаб кетган қўшин кўринмас, фақат олдиндаги ясси қир ва адирларда от ўйнатиб юрган суворийлар гуруҳи кўзга чалинар эди, холос.

Кўкимтир туман орасидан элас-элас кўринган довон ортида аждодаларининг юрти ётибди. Раҳматли бобоси Амир Темур ҳам Мирзо Улуғбек ҳам кўҳна Кешга бўлакча меҳр қўйган эди. Кешда Амир Темур ҳукми билан барпо бўлган Оқ сарой даҳмасида барлос уруғи зодагонларининг хоки ётибди. Бобоси Темур бирламчи – дорулсалтанат Самарқандни обод қилган бўлса, иккиламчи – ўз она шаҳри Кешни обод қилдирган, туман орасидан базўр кўриниб турган довон этагида эса, одам кирса адашиб қоладиган “Боғи беҳишт”ни барпо қилдирган эди. Чиндан ҳам беҳиштга ўхшаган бу боққа олис Мисрия хурмоларию, хушбўй хитой олмаларини, Ҳиндистондан эса ажойиб банан дарахтларини келтириб ўстирган эди. Боғда, тоғ этагидаги хушбўй арчазорда, шохлари қулочга сиғмайдиган оқ архарлар, ўйноқи кийикчалар, кўзлари маъсум оҳулар гала бўлиб юрарди. Тиник, шаффоф булоқларда, оқ мрамардан ясалган ҳовузларда олтин балиқлар сузарди... Бобоси Темур қийин сафарлардан чарчаб қайтганида, аксарият шу боғда ҳордиқ чиқарар, тоғ ён бағридаги

хушбўй арчазорларда ов қилар, хорижий улус элчиларини хайратга солувчи шоҳона зиёфатлар, маъракалар ўтказарди...” (46-47-бетлар).

Асарда ўрни-ўрни билан Темур шахсиятига мурожаат қилиниши ёзувчи бадиий тўқимасининг ҳаққонийлиги ва таъсирдорлигини кучайтириб, Улуғбекнинг бадиий сиймосини ёрқин тасвирлашга хизмат қилган асарда ёзувчи барча ғоявий йўналишлар ортида туриб, уларни моҳирлик билан бошқариб боради. Нитажада ўзига хос маънавий олам соҳиби бўлган улуғ саркарда Амир Темурнинг ибратли инсоний фазилатлари Улуғбекка мадад берувчи руҳий қувватга айланади, Шайхулислом Бурҳонуддиннинг “тожу тахт қўлда экан, уни маҳкам тутинг, давлатпаноҳ”, деб берган далдаси бир вақтлар отаси Шохруҳ Мирзодан эшитган бир ҳикояни ёдига туширади. Ҳикоятда Амир Темурнинг қўл берган пири Саид Бараканинг Ўрол соҳилларида Тўхтамишхон билан олиб борилган жанг пайтидаги тадбиркорлиги, довюраклиги, ғалабани таъминлашдаги жасорати улуғланган. Улуғбек ёнидаги Шайхулислом Бурҳониддин, севимли навқари Бобо Ҳусайн Баҳодир, шогирди Али Қушчи, доруға Мироншоҳлар садоқатига ишонади. Ёзувчи ҳам китобхонларни шунга ишонтира олган. Бироқ ана шу ишонч фитна ва бўҳтонлар гирдобига тушиб қолган Улуғбекни фожеий қисматида огоҳ этолмагани ва сақлаб қололмагани тарихий ҳақиқатнинг чигал нуқталаридан бири сифатида жуда оғир ҳиссиётлар ифодасида очиб берилганки, бу ҳам ёзувчининг бевосита ҳаётий воқеликдан келиб чиқиб бадиий ҳақиқат яратувчи ижодкор эканлигини кўрсатади.

Романнинг иккинчи қисми падаркуш Абдулатифнинг олти ойлик ҳукмронлиги давридаги воқеаларнинг бадиий инъикосига бағишланган. Кўринадики, романда бир-бирига ўхшамайдиган, ҳар бири ўзича бир “янги олам” бўлган учта шоҳнинг типик образи яратилган. Биринчиси – йирик марказлашган кучли давлатнинг асосчиси бўлиб, Ўрта Осиё аҳолисини чет эл босқинчилари зулмидан қутқазган халоскор бўлса, иккинчиси бутун башариятнинг мулки бўлиб қолган илм хазинасининг яратувчисидир.

Учинчиси эса тожу тахтни эгаллаш иштиёқида, фитналарга учиб, отасини қатл эттирган Абдулатифдир. Агар романнинг биринчи қисми Улуғбекнинг сеvimли шогирди Али Қушчининг оғир ҳиссиётлари баёнидан бошланган бўлса, иккинчи қисми Улуғбекнинг яна бир шогирди Мавлоно Муҳиддин оиласидаги безовталиклар тасвиридан бошланади. Улуғбекнинг ўлими тўғрисидаги даҳшатли хабар Салоҳиддин заргар билан унинг ўғли Муҳиддин ўртасига зиддият солади. Отани қатл қилдирган падаркуш даврида қирғинлар бошланишини Салоҳиддин яхши билади:

“- Энди қирғин бошланур, - деди Салоҳиддин заргар, ўғлининг ваҳимали шивирлашига эътибор бермай. – Устозингнинг барча хешу ақраболари, дўсту шогирдлари шаҳзоданинг қаҳрига йўлиқадур, таъқиб остида қоладур...

- Нечун?

- Нечун? – Салоҳиддин заргар калака қилгандай ишшайди. – Шунгаям ақлингиз етмайдими? Ҳамма давр, ҳамма замонда шундай бўлган, ўғлим. Эски тўн янги хўжайинга тўғри келмайдур. Кўплар қирғинга учрайдур, кўплар раҳматлик, Мирзо Улуғбек янглиғ калласидан жудо бўлур... Ҳақ таолоға шукрим, буни билгандай Шайх Низомиддин Хомуш ҳазратларига пирим деб қўл берган эканман...

- Валинеъмат... Жаннатмакон устоддан кўп яхшилик кўрган эдик...

- Яхшиликлар кўрган бўлсанг... сўзла. Масжиди жоменинг минбарига чиқиб жар сол. Яхшилик эмиш. Улардан кўрган жабру жафо ёдингдан кўтарилдиму? Суюкли ўғли, дўзахий Абдулазиз не қилди? Оллодан тилаб олган қизинг Хуршида, кўзимнинг нури ғунчаси не бўлди?

- Устод шаҳзоданинг бу машъум қилмишидан беҳабар бўлган...

- Беҳабар эмиш...- Салоҳиддин заргар ғалати хи-хилаб кулди.

- Баракалло сендай коинот сирларини билган алломаи мунажжимга. Аллома эмас, бесавод авом сендан яхшидур. Билиб қўй, ҳой, муаллим ул-аввал Арасту. Эрта бир кун қирғин бўлганда ҳаммадан бурун сенинг бошинг

кетадур. Ҳамма даҳрий алломалар орасида биринчи бўлиб сенинг калланг киличдан ўтадур. Сенинг уйингга ўт қўйиладур. Сенинг...” (133-134-бетлар).

Икки қисмдан иборат бўлган бу романнинг ҳар бир фасли шогирдлар руҳий изтироблари тасвиридан бошланиши бадиий тўқима қатларида қандайдир бир сеҳр яшириниб ётганлигидан далолат беради. Улуғбек рози бўлган шогирдидан ёзувчи ҳам рози, норизо бўла бошлаганидан эса адибнинг ҳам кўнгли қолганлиги саҳифалар оша ошқор бўла боради. Ёзувчи биринчи қисмда Али Қушчини нечоғлик меҳр-муҳаббат билан тасвирласа, иккинчи қисмда Мавлоно Муҳиддин қиёфасини шу қадар жирканиш ҳисси билан жонлантиради. Унинг отаси таъсирида Низомиддин Хомуш даргоҳига бориши ва ундан топшириқ олиб, устози хотирасига хиёнат қилишга ўқувчида ҳам нафрат уйғотади.

Агар романнинг биринчи қисмида тож тахт учун кураш фитна-ю бўҳтонлар маърифат чироғини ўчириш умидида устод ва шогирд бошига қиёматлар тўфонини ёғдирганлиги тасвирланган бўлса, бу ҳиссиётлар гирдоби иккинчи қисмда Али Қушчи ва Мавлоно Муҳиддинларни ўз домига тортади. Мавлоно Муҳиддин аста-секин хоинлик йўлига кириб, ақлдан озади ва бу ёруғ дунё билан хайрлашади. Али Қушчи эса Мавлоно Муҳиддин билан авахта азобларини енгиб ўтади ва инсоният тафаккурининг маҳсули бўлган илм хазинасини сақлаб қолади. Асарнинг иккинчи қисмида падаркуш Абдулатифнинг бошига тушган ҳиссиётлар тўфони ва унинг қалбини кемирувчи ички кечинмаларни тасвирлаш марказий ўринни ишғол қилади. Ўз отасини хоин саркардалару сотқин уламоларнинг ғиж-ғижлаши оқибатида қатл эттирган падаркуш энди Амир Темур ганжларини излаб топиш истаги билан ёнади. У отасининг илмий хазинасини ер юзидан йўқотиш ниятида унинг шогирдлари билан юзма-юз фикрлар жангига киришади. Бу жангда Али Қушчидан зарба ейди, уни букиб ололмаганидан азобланади. Мавлоно Муҳиддиннинг кўрқоқлигини кўриб, ундан жирканади.

Падаркуш Абдулатиф ҳам ўз даврининг чинакам қаҳрамони. Ёзувчи буни чуқур идрок этган ҳолда тож-тахтга эга бўлиш учун ҳар қандай тубан ишлардан қайтмайдиган қотил тождорларнинг умумлашма образини яратган. Шу боисдан ҳам уни тарихий шахс Абдулатифнинг оддийгина нусхаси дея олмаймиз. Абдулатифнинг саройда бошлаган қирғинлари ўша давр тождорларининг ҳақиқий башараларини очиб берувчи манзараларнинг типиклаштирилган, индивидуаллаштирилган ҳақиқати эди. Кетма-кет қирғинлар Абдулатифни вос-вос касалига мубтало қилиб қўяди. Ёзувчи падаркушнинг бир-икки кундаёқ лунжлари ўйиб олингандай ичига ботиб кўзлари катта-катта бўлиб, чўпдай озиб кетганини тасвирлар экан, шахзоданинг вужуд-вужудини қақшатган бу васвасадан қутулиш учун шаробга зўр беришини, унинг шафқатсизлигидан, давлатни бошқаришдаги зулмидан безган саркардалар ва нуфузли беклар орасида ҳам норозилик кучайганидан кучайиб боришини давр ҳақиқати тарзида типиклаштиради. Бутун саройни, ҳаттоки, бутун дорулсалтанатни чексиз, бетизгин, бешафқат ғам чулғаб олган.

Ҳатто қаландарлар чехраси ҳам сўлғин:

“Қашқар чалқанча ётиб, осмон тўла ғуж-ғуж юлдузларга тикилди. Назарида осмонни тўлдириб юборган бу оппоқ юлдузлар гўё унга кўз қисиб мазах қилаётгандай, улар гўё юлдуз эмас, олам сирларидан хабардор аллақандай жонли нарсалардай бўлиб туюлди. Мирзо Улуғбек ҳазратларини шахриёри фалак-иқтидор дегувчи эдилар, бу ҳудудсиз коинотнинг барча сир-асроридан боқиф дониши жаҳон дегувчи эдилар. Шу сабаб уламон киромлар у зоти шарифни ҳам ёмон кўришар, ҳам ундан кўрқишар эди... Филҳақиқат: бу сўзда бир ҳикмат борга ўхшайдики, кимки у дониши жаҳонга ғанимлик қилса, ҳоли вой бўлди. Мирзо Улуғбек ҳазратларига қилич кўтарган баттоллардан бири Саид Аббос эди, у ҳам ҳақ таолонинг қаҳрига йўлиқди. Аъло ҳазратларининг тузини еб, тузлиғига туфлаган қанча

амиру умаро қатли кирғинга учради. Энди навбат шахзоданинг ўзига келди...” (232-бет)

Худди биринчи қисмдагидек ҳиссиётлар қуюни ичра қонли манзаралар шарпаси кўрина бошлайди. Абдулатиф ёмон бир туш кўриб, бутунлай ақлдан озади. Бунинг гувоҳи бўлган Али Қушчи “Ҳайҳот. Ким айтмиш, бу норасо дунёда ҳақ ва адолат йўқ деб, бор. Кимки, бу дунёда ёмонлик қилса – хоҳ шоҳ бўлсин, хоҳ гадо – у жазосиз қолмайди”, - деган хулосага келади. Тож тахт ва шон-шавкат ишқида алломалар сарвари ёққан илм машъалини сўндириб, Мовароуннаҳрни зулмат қўйнига ташламоқчи бўлган, банди мўминларни қатли ом қилган, меҳру вафо ўринга жабру жафо келтирган илм-маърифат ўрнига зулмат уруғини сочган Абдулатиф ўтмишда яшаган золим тождодларнинг адабий типга айланган бадий образидир. Ёзувчи уни ана шу ниятда яратган. Унинг фожиа билан тугаган тақдирида ҳам ўша давр ҳақиқати яққол кўзга ташланиб туради:

“... Ана қийқириқлари оламни тутган қора тўфон пастдаги хадакқа етди. Тўфоннинг олдида бир-бирларининг отларини қамчилаган икки суворий келарди. Ниқобларини юлиб олган бу икки суворийнинг бири... Амир Султон Жондор эди. Иккинчиси ё раб. Худди тушида баркаш кўтариб кирган навкарга ўхшаган бу иккинчи суворий... кўпдан бери фитна кўзғаб қочиб юрган Бобо Ҳусайн Баҳодир эди.

Шахзода жон ҳолатда отининг бошини бурди, лекин қочиб бораётган навкарларга яқинлашиб қолганида, тўсатдан елкасига заро билан қадалган ўқ-ёй уни букчайтирганича эгардан ағдарди... Шахзода ҳолсизланиб кўзини юмаркан, тўсатдан қонли булутлар орасидан чиқиб келган падари бузрукворини кўрди...

“Жигаргўшам, болам... Пушти камаримдан бўлган зурриётим Падаринг бошига етган бу кузғунлар сенинг бошингга ҳам етибдур. Не чора? Ота-бобонгга вафо қилмаган бул машъум тожу тахт сенга ҳам вафо қилмайдур, дедим. Сўзимга инонмадинг. Не қилай, болам”?...

Оламни тутган қаҳрли сурон яқинлашиб келмоқда. Кўз ёши аралаш бу мунгли овоз эса, аксинча, тобора узоқлашмоқда эди... Шаҳзода гўё отасини тўхтатмоқчи бўлгандай бор кучини йиғиб толпинди, толпиндию боши узра кўтарилган яланғоч қилични кўриб, кўзини юмди, юмаркан: “Туноҳкор фарзандингизни кечиргайсиз, бузруквор”, -деб пичирлади. (298-299-бетлар).

Кўринадики романда учта подшоҳнинг характерини яратишга ҳаракат қилинади. Уларнинг ҳар бирида ўзи яшаган даврнинг тарихий ҳақиқати индивидуал бадиий қиёфа касб этган. Бироқ, шулар орасидан иккинчи подшоҳ – Мирзо Улуғбек романнинг бош қаҳрамони қилиб танланган. Ёзувчи унинг сиймосини барча даврларга татийдиган катта бир ҳақиқат ёғдулари билан нурлантирган. Романнинг Али Қушчи руҳий кечинмалари баёни билан бошланиб, Али Қушчининг дардчил изтироблари билан тугатилишида ҳам ана шу ҳақиқатга дахлдор ҳукм бор:

“ - Ҳануз хотирамда. Ўша машъум кечадан сал олдин устод билан худди мана шу ерда учрашиб видолашган эди. Раҳматлик устод бу нодир хазинани сақламоқни фақирга юклаган эди. Энди камина буни икковингга, икковингни оллога топширамен. Абадул-абад эсларингда бўлғай: “Мовароуннаҳр донишларининг ақл дурдоналари йиғилган бу ноёб хазина бўлғуси авлодлар узоқ зурриётларимизга хизмат қилур. Зероки, Мовароуннаҳр элини чулғаган бу зулмат тарқаган кунида қайтамен, деган умиддаман. Ва лекин қайтмай мусофирликда оламдан ўтсам... бу хазинани кўз қорачиғидай сақлангиз, сўнг инонган шогирдларингга топширингиз, улар ҳам ўз шогирдларига топширғай. Ва шу йўсин зурриётлардан, зурриётларга ўтиб, элимиз осмонига офтоб чиққанда яшайтурғон бахтли авлодларга етиб борғай... Сенлардан тилайдурғон бошқа тилагим йўқ...” (319-бет).

Кўринадики, ҳар бир характер ўз даврининг бадиий ҳақиқати сифатида тарихий роман саҳифаларида яшаб қолади. Бироқ, ўз замонасидан ўзиб кетиб, истикболни олдиндан кўра оладиган Улуғбек, Али Қушчи сингари адабий типлар яратилгани мазкур асарга абадийлик муҳрининг

босилганидан нишонадур. Чунки маҳоратли ёзувчи адабий типлар яратаётганида уни қалбидаги муҳаббат ва нафрат оловини оламга сочиш учун бир восита деб билади ҳамда ўзи яратган ҳар бир адабий типга у яшаган даврнинг тарихий ҳақиқатини мужассамлаштириш билан бирга яна келажакка дахлдор бўлган ҳақиқат моҳиятини ҳам сингдириб юборишнинг уддасидан чиқади.

“Улуғбек хазинаси” романида тасвирланган ҳукмдорлар образининг бадиий табиатига доир мулоҳазаларимизни профессор М.Қўшжоновнинг қуйидаги фикрлари билан якунлашни лозим топдик: “Одил Ёқубов Улуғбек Ғожиасини, Али Қўшчи шижоатини, Абдулатиф хоинлигини, мавлоно Муҳиддин сотқинлигини психологик асосда кўрсатадиган воқеаларни макон жиҳатидан ҳам, замон жиҳатидан ҳам фокусга, характер ва воқеаларни катталаштириб, бўрттириб кўрсатадиган кўзгуга солгандек, бир ерга жамғара олади. Китобхон тасвирланаётган замон руҳини, маълум бир даврдаги тарихий ғожиани, поклик ва нопоклик, самимийлик билан носамимийлик, тараққиёт билан жаҳолат орасидаги адабий зиддиятни воқеалар тасвирида англаб олади”.²⁴

Романда ўша замон ҳақиқати бор мураккаблиги ва зиддиятлари ёрқин ифодаланган. Улуғбек, Али Қўшчи каби тарихий шахснинг инсоният олдидаги хизматлари, шахсий фазилатлари ва характерларини очиш билан бирга саройнинг муросасиз ҳаёти, маърифат ва жаҳолат ўртасидаги кескин кураш ёзувчи томонидан маҳорат билан тасвирланди.

²⁴ Қўшжонов М. Сайланма. Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти. 1982. 1-том. 301-бет.

III боб. “Кўҳна дунё” – полифоник роман.

Ҳозирги ўзбек адабиётидаги умидбахш тамойиллардан яна бири, яъни инсон борлигини, ҳаёт манзарасини жуда кенг ва яхлит шаклда жамият, табиат ҳамда тафаккур тараққиёти қонуниятлари асосида акс эттиришга интилиш кучаяётганлиги унинг қандай реализм йўлидан кетаётганлигини қай даражададир тасаввур қилишга имкон беради. Бундай акс эттириш XIX аср рус адабиётида, хусусан, Л.Н.Толстой, Ф.М.Достоевский ва А.П.Чехов сингари ёзувчилар ижодида энг буюк бадиий кашфиётлар туғилишига олиб келган бўлиб, уни адабиётшунос В.Кожинов “синтетик реализм” деб атаган эди. Албатта, ҳали бизнинг адабиётимизда бундай реализм тўлиқ шаклланиб улгургани йўқ. Фақат унинг анъаналарига ижодий эргашишлар муайян самаралар бермоқда. Чунончи, аввалги босқичда ёзувчи О.Ёқубов Ф.М.Достоевский анъаналари изидан бориб, “Кўҳна дунё” асарини яратган ва ўзбек адабиётида тарихий-полифоник роман жанрини бошлаб берган эди. Одил Ёқубовга энг катта шуҳрат келтирган асарлар тарихий романлари — “Улуғбек хазинаси” билан “Кўҳна дунё” бўлди.

Энди “Кўҳна дунё” романи ҳақида сўз юритамиз. Адабий танқидчиликнинг баҳосига кўра Одил Ёқубовнинг “Кўҳна дунё” романининг марказида Ибн Сино ҳамда Беруний тақдирлари, улар яшаган давр туради. Муаллифнинг хулосалари ва умумлашмалари кенг, шунинг учун тарихий материалга ажиб актуал маъно бағишлайди. Замонлар оша қилинган саёҳат теран фалсафий умумлашмалар чиқаришга имкон беради. Романда тасвирланган барча воқеалар ҳужжатлар билан чеклаб қўйилмаган. Одил Ёқубов тарихни худди кўриб туради, тарих билан баҳслашади, замондошларга узоқ ўтмишдошларининг тажрибаларидан гувоҳлик бераётгандай бўлади. У тарихга бугунги давр нуқтайи назаридан қарайди”¹. Бу сўзларда “Кўҳна дунё” романининг туб моҳияти очиб берилган. Дарҳақиқат, бу роман, аввало, улуғ алломалар Ибн Сино ва Беруний тақдири,

улар яшаган давр ҳақида баҳс этади. Аммо у биздаги мавжуд тарихий-биографик романлардан, жумладан, “Навоий”, “Юлдузли тунлар” поетикасидан фарқ қилади. Худди аввалги тарихий романи „Улуғбек хазинаси”да бўлгани каби бу ерда ҳам қаҳрамонлари ҳаётини хронологик тарзда ҳикоя қилиш йўлидан бормайди, иккала аллома ҳаётидаги жиддий бир палла — бор-йўғи бир ойдан ортиқ давр ҳодисаларини қаламга олади. Қаҳрамонлар ҳаётидаги бу палла шундай бир довонки, бу довондан уларнинг бутун босиб ўтган йўли, ўтмиш ва келажаги яққол кўринади. Воқеалар содир бўлган маскан шундай бир бекатки, бу бекатда хилма-хил одамлар тўқнаш келадилар, бу ерда умр бўйи давом этган зиддият, можаролар муайян интиҳосига етади, дилларда армон бўлиб ётган дард-у ҳасратлар тўкиб солинади. Сир-у асрорлар ошкор бўлади, умрлар сарҳисоб этилади, муаллиф персонажларга қўшилиб, ҳаёт жумбоқлари устида қизгин баҳслар олиб боради.²⁵

Одил Ёқубов “Кўҳна дунё” романида ҳам тарихий ҳақиқатни, аждодларимиз тарихини, даврнинг кўп қиррали зиддиятларини, ўтмиш сабоқларини янгича бадиий кашф этишга муваффақ бўлди. Кўпчилик ўзбек тарихий романларидагидан фарқли ҳолда ёзувчи бу асари марказига Абу Али ибн Сино ва Абу Райҳон Беруний образларини қўйиб, уларни деярли бир хил, бош қаҳрамонлардек ёнма-ён тарзда тасвирлаб боради. Шу йўл билан у мазкур қаҳрамонларни мустақил онг сохиблари, асосий ғоявий мақсадни ифодаловчилар сифатида намоён қилади. Ягона асар доирасида бир неча шахснинг марказий қаҳрамонлардек ҳаракат қилиб, ўзига хос мустақил онг ёки овоз эгалари сифатида намоён бўлиши машҳур рус адабиётшуноси М. Бахтин аниқлашича полифоник талқинни юзага келтиради. Бу қаҳрамонлар хатти-ҳаракатларида, умуман, романнинг деярли бошидан охиригача зулмга

²⁵ Норматов У. Бугунги насримиз тамойиллари. Жаҳон адабиёти. -1997. -№3.

нисбатан халқнинг исёнкорлик руҳи сезилиб туради. Оддий халқ вакиллари буюк олимларга муносабатида ҳақ ва адолат матлаби раҳнамодир. Чунончи, қарматийлар ҳақида Беруний ёзган рисоли Абдусамад аввал ўзиники деб эълон қилиб, дорга осилади ва шу йўл билан улуғ олимни ўлимдан саклаб қолади. Роман охирида Ибн Сино саройдан ҳайдалиб, жуда хавфли вазиятга тушиб қолганида, қарматийлар вакили Маликул шароб уни қутқариб олиб кетади.

Демак, шу йўл билан ёзувчи романда Олимни, инсонни ҳақиқий кадрлаш туйғуси фақат меҳнаткаш халққа хосдир, ҳақ ва адолат машъали, чинакам гуманизм байроғи унинг қўлидадир”, — деган ғояни юзага чиқаради. Асар қақида тақриз ёзган танқидчиларнинг ҳеч бири тўғри талқин этолмаган яхлит контсептсия асосида мана шу теран ғоявий фалсафа ётади.

Мазкур ғоявий фалсафа ва уни ифодалаш мақсадида қаламга олинган узоқ ўтмиш ҳаёти, муаммолари ҳозирги замон учун ҳам ниҳоятда муҳимдир. “Литературная газета” саҳифаларида танқидчи А.Кондратович билан қилган суҳбатида О.Ёқубов бунни қуйидагича изоҳлаган эди: “Агар Улуғбек тақдири билан боғлиқ ҳамма нарса фақат тарихий характергагина эга бўлиб қолганда, мен қўлимга қалам олмаган бўлар эдим. Америка очмайман, лекин шу нарсага имоним комилки, ҳар қандай замонавий адиб ҳам уни фақат бугунги кун муаммолари қизғин ҳаяжонга солгандагина тарихга мурожаат қилади”.

Романдаги ҳозирги замон учун муҳим бўлган ва давримиз кишиларини ҳаяжонга солаётган узоқ тарихий ҳаёт муаммоларини ҳамда улардан келиб чиқадиган ғоявий фалсафани О.Ёқубов улуғ рус ёзувчиси Ф.М.Достоевский анъаналари йўлидан бориб, полифоник тасвир воситасида талқин этди. Шунга кўра “Кўҳна дунё” ўзбек адабиётида яратилган биринчи тарихий-полифоник роман ҳисобланади.

Демак, ўзининг теран фалсафий мазмуни ва оригинал шакли билан “Кўҳна дунё” романи адабиётимизнинг замонавийлигини, гуманистик моҳиятини чуқурлаштиради, жанрлар доирасини кенгайтиради, услублар

палитрасини ранг-баранглаштиради ҳамда халқимиз маънавий оламини бойитади.

Романга асос қилиб олинган ҳодиса — умр бўйи Султон Маҳмуд Ғазнавийни хушламаган, султон таъқибидан олисларда юрган Ибн Синонинг пировардида унинг ҳузурига келиши, йигирма йил жудоликдан сўнг Ғазнада Беруний билан дийдорлашуви воқеаси ҳаётда бўлган-бўлмагани маълум эмас. Бироқ ёзувчи фантазиясининг маҳсули бўлмиш бу ҳодисалар бадиий ҳақиқатнинг гўзал намунаси, ноёб бадиий модели даражасига кўтарилган. Қаранг, улуғ аллома, бир томони зўрлик, қолаверса, табиблик бурчи тақозоси билан кексалик чоғида, хаста ҳолида не-не машаққатлар билан кеча-кундуз йўл юриб, азиз ва мағрур бошини эгиб маънавий рақиби — мустабид ҳукмдор ҳузурига уни даволаш учун келади. Аммо бу ерда унинг нафсонияти оёқости қилинади. Саройда аллақачон Ибн Сино ниқоби остида сохта, фирибгар ҳаким пайдо бўлган ва ҳийла-найранглар орқали ҳукмдор эътиборини қозонган. Султон шу даражага тушиб қолганки, чин Ибн Сино билан сохта ҳакимни бир-биридан фарқлай олмайди, фирибгарни бошга кўтариб, чин ҳаким-у давронни таҳқирлаб саройдан ҳайдайди.

“Кўҳна дунё”даги бу сюжет катта рамзий — умумлашма хусусиятга эга. Ҳақиқий истеъдод соҳиблари, чин заҳматкаш даҳолар бу ёқда қолиб, хор-у зор бўлиб, сохта, фирибгар “ижодкор”ларнинг обрў-еътибор қозониши ҳамма даврларга, айниқса, мустабид ҳукмронлар сиёсатига хос тарихнинг ажиб бир сирли жумбоғидир. Роман ана шу сирли жумбоқ устида изтироб билан ўйлашга, баҳсга ундайди сизни.

Рўй берган адолатсизлик икки буюк алломада икки хил таассурот қолдиради. Чархи кажрафторининг хилма-хил ўйинларини, жабр-у ситамларини кўп кўрган Ибн Сино бу телба дунёнинг мудҳиш найрангларига гўё бепарводек қарайди. Беруний эса ғазаб, афсус-надоматлардан ўзини қўярга жой тополмайди. Бу хилдаги зиддиятли ҳолат ҳам ҳодисанинг драмасини янада кескинлаштиради, баҳс руҳини кучайтиради.

Ибн Сино билан устоз Берунийнинг Ғазнадаги учрашуви, Беруний хонадонидagi мулоқотлар, кўнгил розлари, илм-фан, табиат, коинот ва жамият ҳақидаги баҳслар ифодаси романнинг энг жозибали, ҳузурбахш саҳифаларини ташкил этади. Бир вақтлар устоз Беруний билан шогирд Ибн Сино орасида жиддий илмий тортишувлар бўлган, устоз шогирднинг айрим карашларини кескин танқид остига олган, бунда баъзан адолатсизликларга ҳам йўл қўйган... Мана энди ўша баҳсларга якун яшаш, ойдинлик киритиш, кўнгилдаги ғуборларни кўтариш, умуман икки аллома ҳаётида тутган йўл, умр сабоқларини сарҳисоб этиш, карашларни мувофиқлаштириш пайти келади. Шуниси муҳимки, икки аллома орасида қизғин мунозаралар, танланган йўлларда, карашларда айрим фарқлар юз берган бўлишига карамай, улар аслида бир маслакдаги шахс-сиймолардир. Асарни ўқиганда сиз буни бутун қалбингиз билан ҳис этиб турасиз. Гарчи Ғазнадаги учрашув ёзувчи ижодий фантазиясининг самараси бўлса-да, тарихий ҳақиқатга мосдир, чунки икки буюк аллома илмий-ижодий меросининг тарихий тақдири, улар орасидаги муштарақликлар бу ҳақиқатни тўла тасдиқлайди.

Беруний тақдирининг романдаги талқини ҳам ғоят ибратли. Бу олим ҳаёти нисбатан осойиштароқ кечган. У узоқ вақт Ғазнавийлар саройида муқим туриб, илм-фан билан машғул бўлган. Илм-фан манфаатини деб шахсий майлига зид ўлароқ, салтанат билан мурасага борган. Шуниси характерлики, адиб нисбатан осойишта кечган бу аллома умрининг ички драмаси, фожиасини бутун кескинлиги билан китобхонга етказади. Аввало, улуғ мақсадни деб узоқ йиллар шахсий майлга зид йўл тутиб яшашнинг ўзи улкан фожа. Буюк гуманист мустабид султоннинг кўп адолатсизликларини ўз кўзи билан кўриб туради, у шохнинг Ҳиндистон юришларида қатнашган, бу ўлкадаги мислсиз қирғин, зулмларнинг бевосита шохиди бўлган... Буларни эслаганда Беруний ададсиз изтироблар ичида қоврилади. Бунинг устига гарчи Беруний ҳукмдор билан муайян мурасага борган бўлса-да, барибир ҳар қадамда салтанатдан жабр кўради — унинг энг оддий сўровлари

хам саройда жавобсиз қолади, яқин кишиларини ҳимоя этолмай қийналади, фирибгар сохта ҳакимнинг обрў-еътибор топиши, ҳаким-у даврон Ибн Синонинг таҳқирланиши — бундай адолатсизликларнинг гувоҳи бўлиш Беруний учун чексиз кулфат, алам-изтироб. Романда сарой муҳити, салтанат ичидаги зиддиятлар билан баробар султон Маҳмуд Ғазнавий руҳий драмаси ифодаси ҳам кенг ўрин олган. Романда тарихга синфий ёндашиш талаби устувор бўлган, жаҳонгир шоҳ-у султонлар ҳақида ижобий гап айтиш ман этилган, жумладан, Султон Маҳмуд Ғазнавийга салбий муносабат авж паллага кўтарилган кезларда дунёга келгани туфайли, бу образ талқинида давр руҳи асоратлари маълум даражада ўз муҳрини қолдирган. Асар муаллифи султон Маҳмуд Ғазнавийни кўпроқ мустабид ҳукмдор сифатида кўрсатишга жазм этади; султоннинг эзгу ишлари, қурган қасрлари, яратган гўзалликда беназир боғлари, барпо қилган мачит ва мадрасалари, илм-фан кишиларига қилган саховатларини, жанглардаги шижоати. мардлиги, тантилигини ҳам эътироф этган ҳолда, унинг ҳаёти, йўл кўйган хатолари, адолатсизликлари, гуноҳлари учун умр сўнгида чеккан руҳий қийноқлари ифодасига кенгроқ ўрин берилади.

Асарда Ғазнавийни биз кескин руҳий изтироблар исканжасида учратамиз. Султон умрининг охириги дамлари, у оғир, давосиз дардга мубтало. Бир томондан, дардига даво истайди, иккинчи томондан, ўлим ҳақ, фоний дунёдан кетиш олдида умри давомида қилган гуноҳларини эслаб эзилади, имкон қадар гуноҳлардан фориғ бўлишга интилади, жабрдийдалар кўнглини олмоқ пайига тушади. Бироқ султоннинг бу эзгу ният йўлидаги ҳатти-ҳаракатлари янгидан янги кўнгилсизликлар, руҳий изтироблар келтиради, энг ёмони, султон ўз қўли билан яратган ҳокимлик тартиботи олдида ўзи ожиз қолади, у хайрли ишлар қилмоқчи бўлганида саройдаги, тож-тахт тевааридаги муҳит бунга имкон бермайди. “Кўҳна дунё” миллий романчилигимиз поетикасини муҳим янги хусусиятлар билан бойитди. Бу роман юқорида айтилганидек, бошдан оёқ мунозара-бахс руҳи билан

йўғрилган. Аввало, роман учун танланган ҳаётий материал, бадиий сюжет — вазиятнинг ўзи жумбоқ характериға эға, чин аллома Ибн Сино бу ёқда қолиб сохта табиб, фирибгарнинг обрў-эътибор қозониши, “тақдири азалнинг бу ажиб жумбоғи” китобхонни баҳс-мунозараға чорлайди, бу ҳодиса эса, ўз навбатида, хилма-хил жумбоқларни келтириб чиқараверади, асардағи деярли барча персонажлар характери, қисмати, улар билан боғлиқ эпизодлар жумбоқ тусини олади. Бу ҳол шунчаки ҳодиса ва характерларни қизиқарли, сирли-сехрли бўлиши учунгина хизмат этмайди. Ёзувчи асарда айнаи ўша жумбоқлар сабабини таҳлил этиш йўлидан боради. Улар устида жиддий ва қизғин баҳс юритади, натижада ўша сирли ҳодисаларнинг, характерларнинг асл ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий моҳияти кўз олдингизда намоён бўлади. “Кўҳна дунё”дағи ҳодиса ва қаҳрамонларға хилма-хил томондан ёндашиш характерли. Асарда қаламға олинган ҳодиса ва характерлар жумбоқли бўлиш билан баробар зиддиятлидир. Бу зиддиятларнинг кўриниш турлари ҳам ранг-баранг. Бу ҳол романдағи баҳслар оламини ғоят кенгайтиради. Роман персонажлари ҳаётидағи мавқеи, маслак-еътиқодига кўра икки гуруҳға ажраладилар. Бир томонда ҳукмдорлар, салтанатға хизмат этувчи, ўз шахсий манфаати йўлида ҳеч нарсадан қайтмайдиган худбин, ёвуз, мунофиқ, фирибгарлар; улар ҳар боб билан ижтимоий-маънавий тараққиётға тўсқинлик қиладилар, ҳақиқатни оёқости этадилар, меҳнаткаш халқ вакиллариға зуғум, зулм ўтказадилар. Айнаи пайтда ўша “маслакдошлар” — султон Маҳмуд, амир Маъсуд, Хатлибегим, Абдул Ҳасанак, Али Ғариб, Пири Букрий, Ибн Шаҳвонийлар орасида мурасасиз зиддият, олишув, тўқнашувлар кетади... Иккинчи томонда ижтимоий тараққиёт йўлида турган, салтанатдан жафо кўрган кишиларнинг салтанатға чексиз нафрати исёни ва унга қарши гоҳ пинҳона, гоҳ ошкора кураши... Шу билан бирға муаллиф шу маслакдошлар қарашларидағи муайян тафовутларға ҳам эътиборини тортади. Чунончи улуғ аллома Ибн Сино билан Беруний ораларида қизғин

мунозаралар бўлиб ўтади, эл-юрт адолат ғамида юрган Ибн Сино адолат учун курашга отланган имом Исмоил маслагини қабул қила олмайди.

Ёзувчининг маҳорати айниқса персонажларнинг руҳий олами қалб баҳсини бера олишда ёрқин кўринади. Асарлардаги деярли ҳар бир персонаж қалбида кескин драма кечади, уларнинг ҳар бири ўзи билан ўзи олишади. Ҳар бир қалбнинг драмаси, баҳси ўзига хос ифода тарзи бетакрор. Султон Маҳмудни биз васваса-ю таҳлика, пушаймонлар исканжасида кўрсак, Пири Букрий ҳасад алам-ўқинчлар оловида ёнаётган ҳолатларда учратамиз; Амир Маъсуд, Хатлибегим, Ибн Ҳасанак, Али Ғарибларнинг ҳам алам изтиробларидан ҳаттоки гоҳо фирибгар Ибн Шаҳвонийнинг тавба - тазаррусидан огоҳ бўламиз; Маликул Шароб, Нарғизабону, Бобо Хурмоларнинг қалб фарёди ўқувчини ларзага солади, улуғ алломалар – Ибн Сино билан Берунийларнинг дил розлари аламли ўйлари, қалб туғён, исёни романдаги тасвири энг шиддатли, баланд пардаларини ташкил этади. “Кўҳна дунё”да ҳам биз персонажларни биринчи галда қалб баҳси нидоси, туғёни орқали тўлароқ билиб оламиз. Персонажларнинг қалб баҳси, нидоси, айти пайтда уларнинг ҳаёт фалсафаси, ҳақиқати, концепсияси ҳамдир. Персонажлар қалб драмаси орқали ўзларига ва ҳаётга баҳо берадилар. Шу тариқа романдаги ҳар бир етакчи персонаж мустақил, муайян шаклга тушган концептуал оҳангдир бу овозлар эса ранг-барангдир.

Романда персонажлар овозидан бошқа ҳикоячи шахс садолари ҳам мавжуд асар воқеалари, асосан, икки шахс – муаллиф ва Абу Убай ал-Жузжоний тилида ҳикоя қилинади. Ибн Сино билан боғлиқ воқеалар кўпроқ Жузжоний хотиралари тарзида қолган воқеалар муаллиф нигоҳи орқали берилади. У икки ҳикоячи шахснинг ифода усули, оҳанги бир-биридан фарқланади; Жузжоний баёнида холис-объективлик ҳукмронлик қилса, муаллиф ифодасида воқеаларга фаол муносабат, дадил аралашуш ушун. Гўё персонажлар қалбида, руҳиятида бошланган баҳс – мунозара муаллиф қалбида давом этади, аниқроғи муаллиф персонажлар қалбида кечади

баҳслар билан баҳсга киришади, уларга ўз муносабатини тайин этади, натижада мавжуд баҳслар драмаси янада қизгинроқ, шиддатлироқ тус олади.

Шу тарика Одил Ёқубов “Кўхна дунё” романида тарихий ҳақиқатни тарихий шахслар тақдирини, давр драмаси, даврнинг кўп қиррали зиддиятларни ўтмиш сабоқларини янгича, таъсирини очишга, бадиий инкишоф этишга мувофиқ бўлган эди.

Ҳаёт ҳақиқатини бадиий тафаккур қатларига кўчиришда ўзига хос ижодий иқтидорини намоиш эта билган таниқли адиб Одил Ёқубов тарихий шахслар, айниқса, ҳукмдорлар адабий типларини яратишда тарихий маълумотлар билан бадиий тўқима уйғунлигидан самарали фойдаланган. Маълумки, бадиий асар сюжетида асос қилиб олинган воқеаларнинг барчаси ҳам айна тарихий ҳақиқатлардан иборат бўлмайди. Адабий типлар бадиий қиёфасини чизишда ёзувчи ўзининг тафаккур хазинасида мавжуд бўлган поэтик деталларни ишлатади: ўзини ўйлантирган, узоқ хаёлларга толдирган кечинмаларини ўз қаҳрамонлари руҳиятига сингдириб юборади. Ана шу ижодий жараён бевосита бадиий тўқиманинг эстетик имкониятлари доирасида рўй беради.

Одил Ёқубовнинг романчилик сифатидаги ўзига хослиги шундаки, у ўз тарихий романларининг қаҳрамонлари талқинига ўша давр руҳини кенг кўламли тарихий ҳақиқатлар моҳиятини сингдириб юбора олади. Бадиий асар қаҳрамонларининг эпик фаолиятида мужассамлашган давр ҳақиқати ёзувчи яшаётган замон руҳияти ва ижтимоий дардлари билан уйғунлашиб кетади.

Бундай фазилат фақат “Улуғбек хазинаси” романидагина эмас, балки “Кўхна дунё” романида ҳам мавжуддирким, бу ёзувчи талантининг адабий типлар кашфиёти борасидаги беназир тақомилидан далолат беради. Ёзувчи ўз романини “Кўхна дунё” деб атаган ва асардаги барча қаҳрамонларни ўзига хос тарзда номлаган. Романда Маҳмуд Ғазнавий ва унинг салтанатидаги барча амалдорлар сарой ходимлари, Маликул шароб ва унинг майхонасига

келиб кетувчилар, Исмоил Ғозий бошлиқ карматийлар, Мавлоно Беруний ва у билан алоқадар шахслар, ибн Синога алоқадар инсонлар фаолиятлари мукамал камраб олинган. Зотан, уларнинг барчаси кўҳна дунё одамлари, бироқ ҳар бири алоҳида ва мустақил фаолият соҳибларидир. Бироқ, “Кўҳна дунё” сўзлари замиридаги моҳият бу асардаги ҳар бир образнинг сюжет катламларидаги мустақиллигини инкор этмайди, аксинча уларнинг асар бадиий мазмунини юзага чиқарувчи яхлитлигини англатади. Демак, ёзувчи томонидан ўйлаб топилган ном (“Кўҳна дунё”) унда яратилган адабий типларнинг барчасига барабар бўлган умумий атамадир.

Агар романнинг бош қаҳрамонларини аниқлаш масаласи ўртага қўйилса, унда ечилиши мушкул бўлган талай чигалликлар юзага чиқади. Романнинг аннотациясида шундай битикларни ўқиймиз:

“Одил Ёқубовнинг “Кўҳна дунё” деган янги романи икки буюк аллома – Абу Райҳон Беруний билан Абу Али ибн Сино ҳаётига бағишланган...”

Мустабид шоҳ Маҳмуд Ғазнавий даврида яшаб, оғир шароитларда ижод қилган бу икки улуғ сиймонинг ҳаётлари чуқур драматик воқеаларга тўла.

Романни ўқир эканмиз бир қарашда саргузаштнома бўлиб туюладиган, аслида эса зулм ва адолатсизликка асосланган кўҳна дунёнинг ўткир зиддиятларини ва фожиявий ҳодисаларини кузатамиз. Ноҳақлик ва тубанлик исканжасида қолган икки буюк, бобомизнинг юксак эътиқоди, дарду аламлари, изтироблари, мустаҳкам иродаси ва чуқур руҳий кечинмаларининг гувоҳи бўламиз.

Ёзувчининг ўз ихтиёрига қўймаган, унинг тафаккурида зухур топган бадиий ният боис Садафбиби, Пири Букрий, Сабҳу ва Хатлибегимларнинг хилватгоҳларига кириб чиқамиз, уларнинг сир-асрорларга тўла руҳий олами кўзгусида Берунийнинг зиддиятларга тўла ўтмиши билан ҳайрат ичра таниша борамиз. Ниҳоят Султоннинг суюкли синглиси Хатлибегим ташрифи

туфайли романнинг марказий сиймоси Маҳмуд Ғазнавий хилватхонаси томон йўл оламиз:

“- Мавлоно. Мен шўрлик сизни йўқлаб келишимиздан муродим, хабарингиз бор, ул валинеъмат давлатпаноҳ – илоё умри узок бўлғай, - оғир дардга чалинмиш. Сарой тўла аллома, маликул калом, доврўғи жаҳон ҳакимлар, бироқ шўрлик оғам ўз ўтида ўзи қовурилиб ётмиш. Дардига даво, кўнглига ором берадиган на бир ҳабиби бор, на бир табиби...”.

Хатлибегим образи туфайли роман саҳифларида сарой тўғрисидаги давр ҳақиқати кириб келади. Бир томондан Маҳмуд Ғазнавий саройи алломалар, маликул каломлар, ҳакиму табиблар билан тўла, иккинчи томондан иғвою, фиску-фасодлар уяси, сарой амалдорлари эса, айниқса вазирлар – Али Ғариб билан Абул Ҳасанаклар – мартаба талашиш билан банд бўлишадилар.

Унинг дарду ҳасратларини тинглаган Беруний “ҳаммасидан бохабар. Ер тагида илон қимирласа билади, бу хотин. Аммо бу машъум сир-асрорни айтишдан муроди не? Бу иғво, бу фисқи-фасод ишларга даҳлим не менинг? – дея таажжубланади. Шу ўринда ёзувчи давр ҳақиқатини беришда ўзига жуда қўл келган усулни қўллайди – ривоят сюжетиға муроажаат қилади:

“Хатлибегим тўсатдан дуррасининг учини жаҳл билан елкасига отиб, Берунийға тик қарайди, сурма тортилган кўзлари аллақандай чакнаб:

- Наҳотки бу дарднинг давоси бўлмаса мавлоно? – деб сўрайди. Кеча саройда назм аҳлининг султони жаноб Унсурий бир сўз айтмиш. Ҳиндистон томонда, қайси бир наҳр ўртасидаги оролда “неъмат илоҳий” деган ғаройиб бир дарахт ўсар эмиш. Бу дарахтнинг мевасини тановул қилган хастаи нотавон танасидаги барча дардларидан фориғ бўлур, чол бўлса қирчиллама йигитға, кампир бўлса... ёш малакка айланар эмиш... Сиз ўша юртларда бўлгансиз, мавлоно айтинг, маслаҳат беринг, қайдин топса бўлур бу “неъмат илоҳий”ни? (24-25-бетлар).

Кўринадик, Хатлибегим руҳиятини қамраб олган оғир ҳиссиётлар давр ҳақиқатидан туғилгандир. Кекса подшо ўлим тўшагида қолганда аркони давлат ақли норасо шахзодани тахтга ўтқазиб, ўзлари ҳоким бўлишни ўйлаганлар. Бу тарихий ҳақиқат ҳар бир мамлакат, ҳар шоҳликда чексиз тарзда такрорланиб турган. Шундай оғир дамларда ўлим тўшагида ётган шоҳнинг яқинлари Хатлибегим тушган таҳликали ҳолатга тушишлари турган гап. Бу тарихий ҳақиқатдир. “Неъмат илоҳий” билан боғлиқ ривоятнинг асар сюжетиға киритилиши ҳам даврнинг тарихий ҳақиқатларини, “тарихий шахслар тақдирини, давр драмасини, даврнинг кўп киррали зиддиятларини янгича, таъсирчан очишга, бадий инкишоф этишга”²⁶ имкон берган.

Беруний билан Хатлибегимнинг баҳсида давр ҳақиқати бутун зиддиятлари билан берилади. Султон Маҳмуд ҳеч бир нажот тополмайди. Етти иқлимни забт этган фотиҳи музаффар, донғи оламга кетган подшои олам букун... жисмида укубат, кўнглида таваҳхум нажотсиз тўлғаниб ётишга мажбур. Суронли жангларга чек қўйиб, энди фароғат гулшанига етдим деганида... ногаҳон ёпишган бу дарди бедаво сабаб... шами шабистони яқинлашади. Унинг бир умиди Ҳазрати ибн Синода қолади. Бу бадий тўқиманинг қудрати туфайли яратилган жозибали саҳифалардан бири ибн Сино билан Абу Райҳон Берунийга дахлдор, давр ҳақиқати - уларнинг оламшумул кашфиётлари бирин-кетин очила боради. Хатлибегим Берунийдан ҳазрат ибн Сино хусусида, унинг ёрдамиға муҳтож эканини билдирганида ибн Сино деб айтилган жозибадор бу икки сўз Абу Райҳоннинг дилиға бамисоли илиқ бир нур бўлиб қўйиладию, кўнгли ёришиб кетади.

Мана сизға роман тўқиладиган ипнинг – ёзувчи ижодий ниятининг боши. Ёзувчи золим тарихий шахс Маҳмуд Ғазнавийнинг ўлим тўшагида ётган даври – сўнгги уч-тўрт ойлик салтанатини кўрсатмоқчи. Бу билан золим шоҳларнинг янгича бир адабий типини, яъни жуда кўп

²⁶ Алимов П. Тарих, шахс, бадиа. Тошкент, Ўзбекистон. 1993. –Б.28

адолатсизликлар қилган-у, бошига бедаво дард ёпишганда Яратганга тавба-тазарру қилувчи инсоннинг асл қиёфасини тасвирлаб, унинг ҳаёт йўли устидан қатъий ҳукм чиқармоқчи. Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг тўшакда бедаво дардга чалиниб ётган дамлари сабаб бўлиб, Беруний ҳам, унинг ўзи ҳам бутун умр босиб ўтилган ҳаёт йўлини ҳаёлан таҳлил қилишга киришадилар. Беруний шогирди Сабҳу сабаб Маҳмуд Ғазнавий билан биргаликда Ҳиндистонда босиб ўтган йўллари ҳаёлан тасаввур этади:

Беруний умрида кўп дўсту биродар, жуда кўп шогирд орттиради, уларнинг яхшилари ҳам, ёмонлари ҳам, омад кулиб боққанида атрофида гиргиттон бўлиб, омад кетганида хоинларча юз ўгирганларини ҳам – ҳар хилини кўради. Лекин Лохўр кўчасидан топиб олган Сабҳудай садоқатли шогирдни кўрмаган эди. Бўйи- баста келишган, мўйлови эндигина сабза ура бошлаган, тол чивикдай нозик бу йигитчада ўз элининг ҳамма фазилатлари – мулойимлиги, меҳнатсеварлиги, камтаринлиги мужассамлигидан ҳайратга тушади. Ажабо. Нечун гоҳо бир эл иккинчи эл билан ошно бўлмасдан туриб ётсирайди, фақат ўз тилим, ўз куйларим ва ўз қўшиқларим яхши деб ўйлайди? Ўйлайди-ю, қатлу ом қилиб бўлса ҳам ўз урф-одатларини бошқа юртларга ёймоқчи бўлади... Шохлар-ку майли. Унинг ўзи ҳам, оқу қорани таниган Абу Райҳон Берунийнинг ўзи ҳам бир маҳаллар шундай деб ўйлаган эмасмиди? Ўзи туғилиб ўсган Жайхун заминидан яхши замин, туркий қўшиқ ва туркий куйлардан яхши куй ва яхши қўшиқ йўқ, деб ўйлаганмиди? Хайриятким, бирда Журжон, бирда Ҳиндистондан буюк ва ғаройиб юртларни кўриб кўзи очилади, ҳар бир мамлакат ҳар бир эл ноёб ва гўзал бир олам эканини билди, билиб “Ҳиндистон”ни ёзди. Фақат минг афсуски, бу асарни, ўн йил умри кетган бу суюкли китобини ҳозирча пинҳон тутишга мажбур Берунийнинг ушбу ўйларида давр ҳақиқати, яъни бир эл одамларининг иккинчи бир эл тўғрисида фикр юритиш жараёнлари бутун зиддият билан мукаммал бадий ифодаланган. Ёзувчи мутафаккир Беруний нигоҳи, ақл-заковати билан беҳисоб қон тўккан, шаҳарларни талаб,

ибодатхоналарга ўт қўйган Султон Маҳмуд Ғазнавийни фош этади. Сабҳуга давр ҳақиқатини очиб бари бир сенинг юртингда менинг элим тўғрисида ёмон таассурот қолди, болам. Йўқ ул катлу қирғинлар учун менинг элим гуноҳкор эмас. Асло. Аммо Султон Маҳмуд янглиғ жаҳонгирлар, лашкарбошилар, мустабид шоҳларнинг разолати ҳам шундадурки, улар фақат ўз номлари эмас, балки ўз эли номига ҳам доғ туширишга кодирдурлар, - дейди. Давр ҳақиқатини очиб бериш юксаклигига кутарилган бу адабий тип сиймосида ёзувчи мазлум эллар юрагидаги ёмон асоратларни йўқотишга интилиб, “Ҳиндистон” каби буюк асар яратган умумбашарий зотни улуғлайди.

Ёмонликнинг манбаи одамда эмас, балки жамиятда эканини ёзувчи чуқур идрок этган. Шу боисдан ҳам Беруний ва Маҳмуд Ғазнавийда жамият мафкурасидан мерос қилиб олган икки хил тафаккурни, икки хил руҳий оламни турмуш материалларига таяниб кашф этади. Султон Маҳмудни ёлғиз оғриқ эмас, нотинч ўйлар, ваҳимали тушлар ҳам изтиробга солади. У ўзини ҳақ ва ҳидоят йўлида қирқ йил сурон солиб, мағрибдан машриққача маъжусийлар ва ғайридинларни қатли ом қилиб, пойқадами етган эл борки, ҳамма ерда Қуръони мажид сўзини ёйиб, бу йўлда дини исломга зафар устига зафар келтириб, энди роҳат-фароғатда кун кечирмоқ мавриди келди деб ўйлаганида бедаво дард берган. Яратувчидан шикоят қилади. “Агар бу дард чиндан ҳам бедаво бўлса, унда амирул муслимин аталмиш гуноҳкор бандангнинг қирқ йиллик тоату ибодатидан не фойда?”- деб зорланади, диний мафкуранинг халқлар ўртасида адоват солишини тушунмайди. “Наҳот у буткул рўйи заминни забт этиб, беҳисоб бойликлар орттирганида, ўз дорулсалтанати Ғазнаи мунавварани жаҳонда энг кўркам шаҳарга айлантириб, унда масжиди Жомеъ янглиғ ўнлаб масжидлар, гўзалликда беназир жаннатмонанд боғлар яратганида, Осмон маликаси каби қасрлар қуриб, уларни ҳеч бир шоҳ кўрмаган зебу зийнатлар билан безатганида... ниҳот охир пировардида топгани бу бедаво дард бўлса? У ўз харамига Чин

ва Миср, Ҳиндистон ва Румдан ҳуснда ягона ҳурилиқораларни, рақсда товусдан товланувчи гўзал раққосалар, булбул янглиғ хушовоз хонанда ва созандалар, номи оламга кетган Маликул калом ва воҳиди замон алломаларни тўпласаю, буларнинг баридан бенасиб бўлса? У ўз даврининг амирул мўъмини сифатида “Бу неъматларни ўзинг инъом этсангу, тагин ўзинг ҳаммасидан бенасиб этсанг?” – деб худога ёлворади. Унинг миясида илгари ҳеч қачон ўйламаган ёмон ўйлар чарх урадиган бўлиб қолади. Нечундир эзгу ишлари эмас, жанглар суронию, отлар дупури, кесилган бошлар, дорда чайқалган мурдалар, ёнғинда қолган шаҳарлар ёдига тушади. Жони беҳаловат, кечалари ёмон тушлар кўриб чиқади:

“ - Яқинроқ кел Абу Райҳон. Бу ғайриддиннинг сўзини эшит. Арзи не – сенга сўзласин, сен бизга сўзла.

Беруний от туёқлари остида эзилган қалин майсаларни шип-шип босиб, нуроний чолнинг ёнига келади, бошини осилтирганича мўйсафиднинг ҳаяжонли, палапартиш сўзларини эшитади.

- Бу бандаи ожиз сиздай амирал мўъмининдан меҳру шафқат тилайди. Дейдиким, бу қасрда эллик минг ғарибу ғурабо йиғилган... аксари ожизалар... бегуноҳ норасидалар... чоллар эмиш...” (38-бет).

Ёзувчи бош ижодий нияти билан боғлиқ бўлган золим шоҳ образини яратиш учун бадий тасвирнинг барча имкониятларидан унумли фойдаланган. Маликул майхонасидаги суҳбатлару баҳсларни, ривоятлару хотираларни ва ниҳоят амирул Мўмининг аталмиш Маҳмуд Ғазнавийнинг даҳшатли тушларини золим шоҳ адабий типини яратувчи бош ижодий ниятга хизмат қилдиради. Тушида Султон Маҳмуд таслим бўлишдан бош тортган қасрга ўт қўйишни Амир Нуштегинга буюради. Зум ўтмай, тўрт томондан кўтарилган аланганинг қизғиш тиллари муаззам ибодатхонани аждаҳо янглиғ ялаб, офтобдай ярақлаган олтин қуббаларини ямлаб ютади...

Романнинг бошидан охиригача Маҳмуд Ғазнавий билан Беруний ҳақиқат учун жангга киришади. Ҳар ким ўз тафаккур тарзидан келиб чиқиб,

ҳақиқатга баҳо беради. Султон бедаво дард сабаб, “неъмат илоҳий” ҳақидаги ривоятни ҳақиқат деб тушунади. Абу Райҳон Беруний эса, уни ҳақиқат эмас, бир чўпчак деб талқин этади. Бу икки зот ўртасидаги аёвсиз фикрий жанглар “Улуғбек хазинаси” романидаги Али Қушчи ва Абдулатиф зиддиятларини беихтиёр ёдга туширади. Али Қушчининг ҳақиқатни ҳимоя қилиши билан Берунийнинг ҳақиқатга садоқати орасида жуда ҳам яқинлик бор. Бироқ, уларнинг ўз даврининг етук алломалари тарзидаги босиб ўтган йўллари, уларнинг ҳар иккаласи, буюк тарихий шахслар эканини англатадиган жиҳатлардир. Худди шунингдек, гуноҳкор шохнинг тавба-тазарру қилишида; яъни Абдулатиф билан Маҳмуд Ғазнавий тақидирларида ҳам ўхшашлик бор. Абдулатиф боши танасидан жудо бўлишидан аввал падари олдидагина гуноҳини бўйнига олган бўлса, Маҳмуд Ғазнавийдаги восвос касали, кўрқинчли тушлар, тавба-тазарру бир неча ой сурункасига давом этиб, қийноқлар гирдобидида тутиб туради. Агар Абдулатиф падарига қарши тиг кўтариб, ўз она юртини харобага айлантириб гуноҳкор бўлган бўлса, Маҳмуд Ғазнавийнинг тақдири тамомла бошқача. У ўзининг машваратхонасидаги меҳрибонсимон жойларга забт этилган юртларнинг кўк, сариқ, оқ туғларини, мағлуб лашкарбошиларнинг олтин ва кумуш дубулғаларини, тиллодан жило берилган совут ва қалқонларни, бандларига лаъл ва забаржад қадалган эгри қиличларни, ўқ терилган чарм садоқлар, суяк сопли ханжарлар, узун-қисқа тигларни остириб қўйганки, улар Маҳмуд Ғазнавийнинг беҳисоб юришлари, суронли сафарларидан ҳикоя қилувчи тимсоллардир. Султон бу ўлжаларни қайси бирини қўлга олса, лоп этиб, ўша музаффар жанг эсига тушади, забун бўлган не-не лашкарбошилар, ман-ман деган амирлар калондимоғ ҳокимлар, шаҳаншоҳлар, кўз ўнгига келади.

Адабиётшунос Т.Қурбоновнинг таъкидлашича, О.Ёкубов “Кўҳна дунё” романида оддий халқ вакиллари, ижобий қаҳрамонлар портретини унчалик батафсил чизмасдан, бир-икки характерли белгилар орқали чизган бўлса, аксинча салбий қаҳрамонлар портретини анча мукаммал тасвирлайди.

Уларнинг ташқи кўриниши билан ички дунёсини диалектик биргаликда тасвирлаб, қатор тўлақонли характерлар яратишга эришган”. Бу фикр Маҳмуд Ғазнавий образига ҳам тегишлидир. Ёзувчи бу золим шоҳ образини руҳий олам ҳиссиётлари ҳамда онгидаги фикрий ўзгаришлар бирлигида тасвирлар экан, китобхонни бутун рўйи заминни титратган, қанчадан-қанча мамлакатларни мағлуб этиб, мағрибдан машрикқача чўзилган ҳудудсиз давлатни куч-қудрати билан бошқарган шоҳ сиймоси билан таништира боради.

Маҳмуд Ғазнавий ҳам ўз даврининг ижтимоий типларидан биридир. Золимлиги билан характерланувчи бу адабий типнинг ижтимоий заминига ёзувчи ижодий нуқтаи назардан ёндошган. Шу боисдан ҳам унинг даврида қанчадан – қанча адолатсизликлар ва зулму ситам содир бўлган бўлса, уларнинг барчаси ўша тарихий шароит моҳиятидан келиб чиқиб, мавҳумлаштирилган ва Маҳмуд Ғазнавий адабий тимсолида мужассамлаштирилган. У Бобо Хурмонинг хурмозорини тортиб олган. Абулқосим Фирдавсийга эроний шоҳларни туроний шоҳлардан устун кўйдинг деб тухмат қилган, Маликул Шароб таъбири билан айтганда, қўш қайрағоч баргларининг сонидан ҳам кўпроқ одамларни қон қақшатган. Ўзга юртларни забт этишда шафқатсизлик кўрсатиб, қамалдаги одамларни тириклайин ёқиб юборган, ҳақ гапни айтган устоз Абдусамат Аввалдай олимларни дорга тортган, ҳатто Берунийдай алломаларни ҳам шаккокликда айблаб, бир неча бор зиндонбанд этган шафқатсиз ҳукмдордир. Ана шуларнинг барчаси золим шоҳ Маҳмуд Ғазнавий образининг бадий сиймосига хос чизгилардир. Осмонўпар минораю қошоналар ҳам минглаб ғиштларнинг устма-уст қўйилишидан кўтарилганидек, Маҳмуд Ғазнавий образи талқинида ҳам унинг даври ижтимоий ҳақсизликлари акс этган. Ёзувчи ана шуларнинг барчасини Маҳмуд Ғазнавий фаолиятининг бадий

талқинида бирлаштириб, даврнинг аниқ бир тарихий шахс сиймосида мужассамланган адабий типини яратган.

Хуллас, “Кўҳна дунё” романидаги ҳамма нарсa, барча образлар-у, воқеалар тизими Султон Маҳмуд Ғазнавий шахсига боғлиқ ҳолда тасвирланади. Улар ё султоннинг қаҳрига йўлиқиб, умрлари азоб-уқубатда ўтади, ё меҳрига раво кўрилиб, ҳаётлари роҳат фароғатла кечади.

Агар ўзбек тарихий романларидаги кўпгина характерларга назар ташласак, уларнинг аксарияти ўз даврининг ижтимоий мезонлари ва талабаларидан ўзиб кетиб, келажак тонгини аввалдан кўра олган улуғ зотлар эканига амин бўламиз. Шундай буюк зотлар сирасига Беруний ва ибн Сино каби алломаларни ҳам қўшиш лозимдурки, уларнинг “Кўҳна дунё” романидаги бадиий образи ўз даври ҳаётининг поэтик кўзгуси вазифасини бажарувчи чинакам характер даражасида тасвирланган

3.2. Инсон ва жамият ўртасидаги қарама-қаршиликлар.

Ижодкор салоҳияти, унинг бадиий маҳорати у яратган асарнинг ўзига хос услуби, йўналиши билан ажралиб туради. Адибнинг “Кўҳна дунё” тарихий романи гўё Маҳмуд Ғазнавий ҳақида эмас, буюк алломалар тўғрисида яратилгандай. Чуқурроқ ўйлаб кўрадиган бўлсак, бунда санъаткор кўнглига туккан бош ижодий ният ўзича мустақил тақдир эгалари ҳисобланган бадиий образларнинг йирик эпик асар сюжетидаги фаолиятини умумий бир негиз – Маҳмуд Ғазнавий тақдири билан чатиштириш ва ана шу мақсадга бўйсундирилган кўп планли кўламдор асар яратиш эканлигини англаймиз. Зотан, ёзувчининг бурчи аввал бош қаҳрамонларни топиш ва сўнгра асар ёзиш эмас, балки давр ҳақиқатини ташийдиган адабий типлар яратишдир. Масалага ана шу нуқтаи назардан ёндашсаккина бош қаҳрамон масаласи билан боғлиқ чигалликларни бартараф қилиш имконияти туғилади. Ҳақиқатан ҳам бир-бирига сира ўхшамайдиган – жуда кўп шахслар фаолият кўрсатадиган, турли-туман воқеа ҳодисалар, ранг-баранг характерлар ва саргузаштлар битта умумий таассурот, яъни Маҳмуд Ғазнавий тақдирига келиб боғланиши яхлит адабий-тарихий манзара – Маҳмуд Ғазнавий даврини бутун зиддиятлари билан кўз олдимизда гавдалантиради. Мана, сизга романни бир бутун қилиб ушлаб турган, бадиий тўқимага кенг йўл очиб бериб, ҳар бири ўз даври ҳақиқатининг бадиий инъикоси ҳисобланган адабий типларни бошқариб турган, романнинг туғилишида етакчи рол ўйнаган бош ижодий фикр. Агар романдан Маҳмуд Ғазнавий адабий типи чиқариб ташланса, унда асарнинг яхлитлиги бадиий бутунлиги йўқолади, ўз-ўзича яшагандек бўлиб кўринган барча типлар тирқираб сочилиб кетади. Бадиий негиз яхлитлиги йўқ жойда эса, санъат асари бўлмайди. Маҳмуд Ғазнавий образи ва унинг даври ҳақиқатларисиз Абу Али ибн Сино хазратларининг мутафаккирона ҳаётининг ўзига хос хусусиятларини илғаб олиш имкониятлари ҳам ўз-ўзидан барҳам топади. Англашиладики, мазмун

ва шакл бирлигини таъминловчи адабий типнинг бадиий асар негизини ташкил этувчилик моҳиятига (гарчи у подшо бўлса ҳам) ҳеч бир шак келтириб бўлмайди. Шу ҳақиқатни чуқур идрок этган ёзувчи эса, Маҳмуд Ғазнавий тўғрисида роман ёзибди деган таънадан кутулиш мақсадида ўз асарига “Кўҳна дунё” деб ном беради. Бу ном романнинг яхлитлигини таъминловчи адабий типга ҳам, шунингдек, унда иштирок этган барча образларга ҳам баббаравар тегишлидир. Бу фикрни роман таҳлили жараёнида далиллашга уриниб кўрайлик.

Романнинг биринчи боби Маликул шароб майхонасининг тасвирига бағишланган. Шу майхонадаги барча воқеалар – Маликул Шароб, Бобо Хурмо, Пири Букрий, Абу Райҳон; Абулқосим Фирдавсий, Абул Ҳасанак, Унсурий, Наргизабону; ҳаттоки; сохта ибн Синолар билан боғлиқ бўлган воқеаларнинг барчаси Маҳмуд Ғазнавийга бориб боғланади. Энг аввало, Маликул Шароб тақдири билан боғлиқ тарихга нигоҳ ташлайлик. Бу майхона Маликул Шаробга отасидан, фотиҳи музаффар амир Сабуттегин (Маҳмуд Ғазнавийнинг отаси) нинг содиқ надими Қорағуломдан мерос қолган. Маликул Шаробнинг ўзи ҳам ёшлигида Султон Маҳмуднинг суюкли надими бўлган. Агар ўртада Наргизабону бўлмаганда Султоннинг суянган тоғи ёки энг яқин лашкарбошиси бўлган бўлур эди. Бундан қирқ йил илгари Наргизабону туфайли ораларига тушган зиддият уларнинг тақдирини ажратиб юборган. Қирқ беш йилдирки, улар ўртасидаги нифоқ мавжуд. Ёки Бобо Хурмо тақдирини олиб кўрайлик. Бир маҳаллар ҳозирги Боғи Фируз ўрнида бу муйсафиднинг катта хурмозори бўлган. Бундан йигирма йил муқаддам Султон Маҳмуд Боғи Фируз учун жой танланганида мўйсафиднинг хурмозори жойлашган ер унга манзур бўлиб, уни ўз мулки тасарруфига қўшиб олгану, суюкли боғидан айрилган кекса боғбон савдойи бўлиб қолган. Мана у қарийб йигирма йилдирки, кўча-кўйда юриб тиланчилик қилади.

Ёки майхонада содир бўладиган воқеалардан айримларига бир нигоҳ ташлаб ўтайлик. Майхонага меҳмон бўлиб келиб қолган икки сайёҳ (сохта

ибн Сино ва унинг надими) Хуросондан Абулқосим Фирдавсий юртидан экан, гап айланиб “Шоҳнома”га бориб тақалади ва шу дoston туфайли туғилган баҳс сабаб, Маликул Шароб шоир билан энг сўнгги учрашувини хотирлайди.

“Ёдида бор, Абулқосим Фирдавсий, - олло ундан рози бўлғай, - Ғазнани тарк этишдан аввал унинг кулбаи вайронасига ташриф буюрган эдилар. Ташриф буюришдан бир кун аввал эса, шаҳарда ажиб бир гап тарқалган эди. Биров Султон Маҳмуд ул назм султониға катта лутфу эҳсон кўрсатиб, “Шоҳнома” нинг ҳар мисрасига бир тилладан ҳақ тўлабди, деса, бошқа бировлар, билъакс султон буюк шоирнинг қадриға етмабди, ҳатто эғниға сарупо ҳам ёпмабди, деган гапларни топиб келган эди. Устод эса, гўё султон берган пулни чўнтағиға солиб, тўғри ҳаммомға борган эмишлар, ҳаммомдан чиққач, бор ақчасини гадоларға улашиб, ўзлари султонға ҳажв битган эмишлар.

Маликул Шароб бу миш-мишларни ҳақиқат қилиб улгурмасданок устод ўзлари уни йўқлаб келиб қоладилар. Устод кекса бўлсалар ҳам, бўй-бастлари келишган, оппоқ соқоллари кўксига тушган, тийрак кўзларию, ўткир сўзлариға ҳеч ким дош беролмайдиган, тили аччиқ, қайсар одам эдилар. У киши гоҳо-гоҳо май истаб келганларға кайфияти чоғ бўлса, “Шоҳнома”дан ҳикоятлар ўқиб берар, донолар бисотидан ривоятлар айтиб, ҳаммани хушнуд қилар, мабодо кайфиятлари бузуқ бўлса, қаланғи- қасанғи майхўрлар билан ўтиришни истамай, тикка турганларича бир пиёла май ичардилар-да, ўз йўлларига равона бўлардилар.

Ўшанда, сўнгги марта келганида, устод худди бесабаб қамчи еган асов тулпордай бетоқат эдилар. Соч-соқоллари тўзғиган юзлари бўғриққан, оппоқ қошлари тағидаги тийрак кўзлари аллақандай ички бир аламдан ёнар, ўзлариям одатдаги кимхоб тўн ўрниға оддийгина қора чакмон кийиб, бошларига эски қалпоқни кўндириб олган, кўлларида асо, елкаларида хуржун, тарки дунё қилган бир зоҳидға ўхшар эдилар”.

Маликул Шароб хотираси воситасида Абулқосим Фирдавсий адабий типи яратилади. Унинг хулқи, майхўрлар орасидаги фаолияти, портрети шундай бир донишмандни кўз ўнгимизга келтирадики, унга романда озгина жой ажратилганига қарамасдан, даврнинг жаҳоншумул ҳақиқатини ўз нутқи воситасида бадиий ифодалайди:

“Устод Маликул шароб тутган бир коса майни бир сипқоришда бўшатиб, косани қайтариб бердилар.

- Йўқ! – деб хитоб қилдилар. – Йўқ, Маликул Шароб, фақир қорнимга эмас, қадримга йиғлайман... Шу боисдан, бу гумроҳ Султон Ғазнавий берган барча инъомларни гадолар ва йўқсулларга улашдим. Бир мирисини қолдирмай улашдим, мана энди фариштадай масъум, гўдакдай қип-яланғоч ортимга отланди. Э-воҳ. Бу гумроҳ шоҳлар олдида биздай фақир шоирлар қисмати шу экан. Не чора? Айб ўзимда. Билъакс инсоф ва адолатли куйлаб, одил шоҳлар тарихини битган шоир, келиб-келиб шу мустабид султондан ҳақиқат қидириб келурманми? О гумроҳлар, гумроҳлар. Камина гўёким Эрон билан Туронни бир-бирига қарши қўйган эмишмен. Гўёким форсий шоҳларни улуғлаб, туркийларни камситибмен. Йўқ! – дедилар у киши тўсатдан кулоҳли бошларини баланд кўтариб, - бир элни бошқа элга қарши қўймоқ – донолар иши эмас? Бу –шоҳлар ва султонлар иши. Камина ўз асаримда фақат ҳақиқатни ёздим. Ўлим ҳақ. Вақтики келиб фақир ҳам бу оламни тарк этурмен. Аммо иншоолло, “Шоҳнома” тоабад қолур. Ким ҳақ, ким ноҳақ, ҳар ким ўзи ўқиб олур, ўзи билиб олур; Маликул Шароб.

Устод шундай дедиларда-да, иккинчи косани ичишдан бош тортиб, майхонани тарк этдилар”.²⁷

Кўринадики, Маликул шароб майхонаси Султон Маҳмуд Ғазнавий даври ҳақиқатларини тиниқ акс эттирувчи кўзгуга айлантирилган. Унинг майхонаси гарчи султон Маҳмуд Ғазнавий қасрлари билан тенглаша олмаса ҳам, доврўғи бутун мамлакатга таралган. Ёзувчининг романни шу майхона

²⁷ Ёқубов О. Кўҳна дунё. Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти. 1983, 7-8-бетлар.

таърифи ва ундаги воқеалар тасвири билан бошлашида ҳам жуда катта бир маъно бор. Бу жойда йиғиладиганлар ҳақиқатни айтадиган кишилар, уларнинг кўпчилиги даврнинг жабрдийдалари ёхуд салтанат зулмидан безган ҳақгўй одамлар, улар орасида салтанат айғоқчилари ҳам бор, ҳуллас, улар у ё бу даражада Маҳмуд Ғазнавий салтанатига дахлдор шахслардир. Ёзувчи майхонага йиғилган одамларни шу қадар таъриф- тавсиф қиладики, сатрларда муҳрланган чуқур ҳиссиёт билан салмоқли фикр бирлигининг ҳайратомуз ифодаси ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Овлоқ Хоразмдан, Абу Райҳон Беруний юртидан келган Пири Букрий салкам ўн беш йил Маликул Шароб билан биродарлик қилади, унинг майхонасига келиб, най чалади, шундай берилиб чаладики; баъзан ўзи ҳам йиғлаб, ўзгаларни ҳам йиғлатади. Бироқ, у асар сўнгида нафақат Берунийнинг рақиби, билки салтанатнинг майхонага қўйилган айғоқчиси бўлиб чиқиши ўқувчи қалбини ларзага солади. Бу эса Пири Букрий тимсолида ғазнавийлар даври ижтимоий муҳитининг ўзига хос адабий типи ифодаланганлигини кўрсатади.

Майхона шу даражада доврўқ таратадики, унинг майини ичган юпун шоирлар ва йўқсиллардан ташқари баъзан ман ман деган бек ва бекзодлар, ҳатто Абу Райҳон Беруний каби алломалар, гоҳи гоҳи эса султоннинг суюкли мадҳиябози, шоир Унсурий ҳам қадам ранжида қилади. Ҳатто амирул мўминнинг эркатой вазири Абул Ҳасаннинг ўзи ҳам, майталаб бўлиб, шу даргоҳга пинҳона одам юборадиган бўлади. Ҳуллас, майхона суҳбатлари Султон Маҳмуд Ғазнавий саройи сир-асрорлари билан бевосита боғланиб кетиб, уларда инсон қалбининг энг асл, энг чуқур сирлари шу даражада очиб ташланадики, унда давр ҳақиқати ярқ этиб, кўзга ташланади. Майхонада яхши ғазал ўқиган, яхши куй чалган ёки қизик ҳангома сўзлаб берган майхўр бир коса текин май билан тақдирланадиган бўладики, бу анъана ундаги мушоирани кучайтириб, алангалатиб юборишга боис бўлади. Биз бу ўринда яна бир мисол келтириш билан кифояланамиз:

“... Бобо Хурмо Маликул Шаробнинг олдида нечундир кулимсираб, тавозе билан қўл қовуштириб турарди.

- Авф эт. Маликул Шароб. Бу суҳбати гулгунда яхши шоҳу ёмон шоҳлар ҳақида баҳс кетди. Ижозат этсанг, камина шу тўғрида бир ривоят сўзласам.

- Сўзла, Бобо Хурмо.

- Шундайким қадим замонларда икки хеш, икки биродар сафарга чиқмиш... Шунда бир дўсти иккинчисидан: агар сенга саодат ёр бўлиб, подшо бўлсанг нима қилар эдинг, деб сўрамиш.

- Агарчанд, - демиш биринчи сайёҳ, - саодат ёр бўлиб, пошшо бўлсам, юртимда инсофу адолат ўрнатар эдим. Одамлар нимаики орзу қилса, ҳаммасини рўёбга чиқарар эдим.

- Камина пошшо бўлсам, - демиш иккинчи сайёҳ, - бани одам аталмиш бу нодонларни тавбасига таянтирар эдим. Қашлашга тирноқ ҳам қолдирмай, кафангадо қилардим буларни.

- Сабаб?

- Сабаби – на яхшилиқни билади бу гумроҳлар, на ёмонлиқни.

Эртасига икки сайёҳ йўлида давом этмиш. Йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, бир шаҳри азимга етиб бормиш. Қарасалар арк олдидаги майдонда одам тирбанд, ҳамманинг қўлида бир парча гўшт, осмондаги қушга тикилар эмиш. Маълум бўлишича, бир кун аввал шаҳар ҳокими оламдан ўтган, ҳоким бефарзанд бўлиб, тахт вориси йўқ эмиш. Шу боисдан, шаҳар донишлари йиғилиб, пошшонинг бургутини учирмоққа аҳд қилмиш, токи бургут кимнинг бошига қўнса, ўша одам пошшо бўлсин. Бургут эса фалакнинг гардиши билан бемехр сайёҳнинг бошига келиб қўнмиш. Сайёҳ эса тахтга ўтирган ҳамон ўз айтганини қилмиш, мамлакат аҳлини зир титратмиш, беҳисоб божу хирож солиб, ҳаммани кафангадо қилмиш. Шунда одамлар пошшо бўлган сайёҳнинг дўстини қидириб топмиш, пошшо устидан унга арз қилиб, ундан нажот сўрармиш. Фақир сайёҳ пошшо бўлган дўстининг олдига

бормиш. Пошшо уни шоду хуррамлик билан кутиб олмиш, аммо сўзини эшитиб: “Сен бу ишга аралашма, - деб танбеҳ бермиш. - Агар мен бу одамларга зулм қилган бўлсам, гумроҳлиги ва нодонлиги учун шундай қилдим. Агар булар нодон бўлмаса, худонинг бир ақлсиз махлуқига ишониб, каминани тахтга кўтаришмас эди. Беақл махлуққа инониб, мени пошшо қилишган экан, раҳм-шафқат не даркор буларга. Доно пошшо доноларга лойиқдур. Нодонларга нодон пошшо ярашур”.

Бобо Хурмо тилидан нақл қилинган бу ривоятни ҳар ким ҳар хил тушунади. Баъзилар ровийнинг сўзларидан “сендай нодонларга Султон Маҳмуддай золим подшо ярашур”, деган маъно уққан бўлишса, баъзилар Бобо Хурмонинг бу ривояти аслида Султоннинг ғаними Имом Исмоилнинг сўзи дейишади.

Мана шу баҳс сабаб даврнинг яна бир ҳақиқати, яъни золим подшога қарши бош кўтарган адолат лашкарининг жангу-жадаллари роман саҳифаларига кириб келади. Ёзувчи Исмоил Ғозий бошлиқ халқ қасоскорларининг яширин фаолиятларини жуда катта меҳр билан қуюқ бўёқларда беради.

О.Ёқубовнинг “Кўҳна дунё” романининг ўзига хослиги шундаки, асар сюжетида фольклор намуналари, айниқса тарихий ривоятлардан самарали фойдаланилган. Ёзувчи ўз бадий ғояларини ифодалашда ровийлар нақл қилган ривоятларнинг фалсафий мантиқига таянади. Хусусан, юқорида келтирилган “Золим шоҳ ва нодон авом ҳақидаги ривоят” орқали Ғазнавий ҳукмронлик қилган давр ҳақиқати, ўша замоннинг мураккаб ижтимоий зиддиятлари тасвирланган.

Бадий тўқима воситасида яратилган майхонада ҳамма нарса Маҳмуд Ғазнавийнинг золимлигига бориб боғланади. Ҳатто Маҳмуд Ғазнавийга тутқич бермай юртма-юрт кезиб юрган ибн Сино қиёфасига кирган сайёҳ ҳам, гоҳи-гоҳида майхонага қадам ранжида қиладиган Беруний ҳам ёзувчининг шахс кечинмалари, ҳиссиётлари, ақл тарозисидан ўтиб, Маҳмуд

Ғазнавий даври ҳақиқатини очишга хизмат қиладиган адабий типларга айлантрилади.

Романдаги бир фактнинг бадиий талқинига эътибор берайлик. Қиёт кирғинидан кўп йиллар ўтгач, Журжон ва Райда, Қобус ибн Вушмагир каби калондимоғ ҳокимлар саройида кечган мусофирлик йиллари орқада қолган Беруний ўз элига қайтади. Лекин ўз юртига келган олимнинг умр бўйи топган иззат икромлари, Гурганж ҳокими Маъмун ибн Маъмун саройидаги “Мажолиси уламо”да кечган масъуд дамлар, ширин суҳбатлар, қизгин мунозара ва мушоиралар ҳамма-ҳаммаси ўз интиҳосига етади. Чунки, Ғазна ҳокими Султон Маҳмуддан фармони олий келади. Унга кўра ибн Маъмун саройидаги барча алломалар Ғазнага, Султон саройига жўнатилмоғи лозим эди. Султон сўроқлаётган алломалар орасида Беруний ибн Сино, устод Масиҳийлар ҳам бор. Ибн Сино билан устод Масиҳий Журжон томон бош олиб кетишади, Беруний ўз ихтиёри билан Ғазнага жўнайди. Йиллар ўтади. Ғазнага келган Беруний шаҳар чеккасида расадхона куради. Шу ерда донғи оламни тутган кашфиётлар яратади. Султоннинг фармони билан расадхона курилишига Исфаҳон ва Ҳамадондан бир гуруҳ меъморлар таклиф қилинади, улар Берунийга ибн Синодан мактуб олиб келишади. Энди бир савол туғилади. Нега ёзувчи Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг фақат қабих ишларини кенг тасвирлайди-ю, савоб ишларига эътиборни қаратмаган? Айниқса, олимларга муносабат масаласидаги талқинлар давр ҳақиқатига мос келадими?

Бунга сабаб, бизнингча ёзувчининг Султон Маҳмуд Ғазнавий даври ижтимоий ҳаётига чуқурроқ кириб бора олмаганлигида эмас, балки шўролар даврининг мафкуравий тазйиқидир. Ўша йилларда шоҳлар турмушини ҳақиқат кўзгусида кўриш, пайқаш ва таҳлил қилиш чегаралаб қўйилган эди. Уйдирмачилик хавфсизроқ машғулот бўлиб қолганлиги боис ўша давр адабий танқидчилиги ҳам сиёсий ваҳимачилик ботқоғига ботиб, А.Қахҳор айтганидай, “тухумдан тук қидириш, майдонга келган ҳар бир тарихий

мавзудаги асарни тирноқлаб, хидлаб, иложи бўлса ёзувчининг бошига чертиб кўриш, ёзувчи яратган тарихий мавзудаги асарни шубҳа остида қолдирадиган ҳар хил имо-ишоралар қилиш, чала ярим гаплар айтиб, миш-мишларга озик бериш”²⁸ билан машғул бўлган эди. Шу боисдан ёзувчи Султон Маҳмудни Маликул Шароб ва Берунийлар нигоҳида ўта гуноҳлар қилиб, золим шох қиёфасида, гуноҳлари кечирилмайдиган бир тарзда тасвирлашга мажбур бўлган. Воқеалар баёни Маҳмуд Ғазнавий тилидан берилган ўринларда эса баъзи-баъзида ҳақиқат учкунлари ярқ этиб кўриниб қолади. Маҳмуд Ғазнавий Абулқосим Фирдавсийни ранжитгани учун ўн йиллаб изтироб чекади. Нечун ўшанда маликул каломни ўз қанотим остига олмадим, нечун ичи қора вазирлар сўзига кириб, уни Ғазнадан ҳайдадим, нечун ёзган китобини олиб, бошидан олтину жавоҳир сочмадим деб пушаймон бўлади ва ниҳоят шаҳри Тусга олтин ва кумуш ортилган бир неча туяли карвон йўллаб, Фирдавсий ҳазратларининг мақбарасига мармар сағана ўрнаттиради. Шоир таваллуд топган шаҳарда эса бир масжиди Жомеъ қурдиришга бел боғлайди. Қайсики, бандаи мўминнинг кўнглига озор берган бўлса, ноҳақ зулм қилган бўлса, барчасининг кўнглини овлайди, кимнингки мулкига хиёнат қилган бўлса ҳаққини ўн баробар қилиб қайтариб беришни кўнглига тугади.

Кўринадики, ёзувчи Беруний, Маликул Шароб, ибн Сино сингари севимли қаҳрамонлари тили билан Маҳмуд Ғазнавий инсонийлигини тан олгиси келмайди:

“Бундан уч кун муқаддам, майхўрлар тарқаб, майхона уйқуга чўмганда, Маликул шаробни бозор қоровули кириб уйғотади:

- Сени кекса бир девона йўқлаб келмиш.
- Неки ахмоқ йўқлаб келса уйғотаверасанми, нодон? Девона бўлса бир бурда нон садақа қил.

- Кечиргайсан, Маликул Шароб. Девона айтдики, вазири аъзамдан келдим деб. Қўлида бир халта олтин. Мана, ўзи ҳам кирди...

²⁸ А.Қаҳҳор. Ёшлар билан суҳбат. –Т., 1968, -Б.92.

Маликул Шароб ялт этиб эшикка қарадию, ўз кўзларига ишонмай, анграйиб қолди. Ё тавба. Бўсағада... амирул мўминин Султон Маҳмуд Ғазнавий турарди... Устида эски қуроқ чопон, бошида хоразмча эски чугурма, белида қизил бўз белбоғ. У “Индама, овозинг чиқмасин” деган маънода кафтини лабига босди, сўнг бозор қоровулига юзланиб:

- Сен боравер, - деб ғудранди-да, оёғини аранг судраб ичкарига кирди...

- Биродарим, Қутлуғқадам... Тунов кунги кўзларинг хануз ёдимда, хануз кечалари уйқу бермайди менга.

Сал ҳушига келган Маликул Шароб ногаҳон юраги “шиғ” этиб.

- Бир қошиқ конимдан кечгайсен, амирим, - деди, - қуриб кеткур риндона кайфият сабаб, фақир ўша куни кўнглингга озор бердим...

- Йўқ, йўқ, - Султон заиф чироғдай йилдираган кўзларини бир очиб, қайта юмди, сўзимга инон, Қутлуғқадам, агарчанг олло таолло ўз иноятини дариг тутмай бу дарди бедаводан дариг қилса, мен ҳам дарвешликни ихтиёр этиб, бир тунда дорулсалтанатдан чиқиб кетар эдим. Устимга жанда, бошимга кулоҳ кийиб, “ҳув” деб бошимни олиб чиқиб кетар эдим. Тиламчилик ила кун кечириб, қилган гуноҳларимни ювар эдим. Э яратган эгам. Ўзингдан ўзга ғамғузорим йўқ, - деди Султон аллақандай фарёд чекиб. Ва лекин – наҳот бу майпараст айтгандай савоб юмушларимдан қилган гуноҳларим кўп бўлса”. Йўқ, инонмайсен бу гапга. Аммо инонмасам ҳам мана, бир халта олтин олиб келдим, Қутлуғқадам. Ўшал ўзинг айтган етим-есирларга улашгайсен. Керак бўлса юз халта десанг ҳам келтириб берурмен...” (204-205-бетлар).

Маликул Шароб ва Маҳмуд Ғазнавий муносабатларининг бу хилдаги бадий тўқимасига ишониш қийин, унда ҳаёт ҳақиқати ҳаддан ортиқ даражада муболағалаштирилганлиги яққол сезилиб туради. Роман воқеалари Беруний ва ибн Сино образлари тасвирига кўчиши билан бадий тўқимада давр ҳақиқати жилва кўрсата бошлайди.

Хусусан, Беруний билан Хатлибегимнинг суҳбатида, уларнинг ибн Синони излаб топиш билан боғлиқ саъй-ҳаракатларида Берунийнинг сафарга отланиши воқеалари тасвирида бадиий тўқима билан давр ҳақиқатининг мутаносиблигини кўрамиз. Хатлибегимнинг ўз суюкли оғаси Султон Маҳмуд Ғазнавий тақдири тўғрисидаги ташвишлари ҳам, иккала вазир – Али Ғариб ва Абул Ҳасанак тўғрилиридаги мулоҳазалари ҳам, шунингдек, Берунийнинг ибн Сино ҳақидаги ўйларию, фитна- фасодлардан йиро юриб, қолган умрини мутолаа ва мушоҳадага бағишлаш билан боғлиқ ниятлари ҳам давр ҳақиқатининг бадиий талқинидир.

Беруний Хатлибегим топшириғи билан йўлга отланар экан, ич-ичидан зил кетади, “нечун бу тубан ишга аралашиб қолдим”, деган ўй уни қаттиқ азоблайди. Чунки у Хатлибегим бошлиқ бир қанча аркони ҳарб ва аркони давлат бир томон, вазири аъзам Али Ғариб ва унинг тарафдорлари эса иккинчи томон бўлиб, тожу тахт учун пинҳона кураш олиб боришаётганини яхши биларди. Берунийнинг айниқса, вақт деб аталмиш неъматнинг қадрига етиш, ибн Синонинг беназир таланти тўғрисидаги ўйлари ҳам бадиий тўқима эмас. Бу ўринда биз буюк олим ўйларида ижодкор инсонга хос ҳақиқатнинг кўзга ташланиб туришини кузатамиз:

“Сафарнинг иккинчи куни кечкурун улар баланд қир ёнбағрида жойлашган катта бекатга етиб қўнишди.

Бекатнинг улкан сардобаси бор, афтидан у катта қарвонга мўлжалланган эди. Лекин сардобадан ҳам бурун Берунийнинг диққатини бекат ортидаги баланд қир жалб этди. Узоқдан улкан гумбазга ўшхаб кўринган бу қир нимаси биландир Нанда шаҳри яқинидаги юксак тоғни эслатарди. Беруний қирни узоқдан кўргандаёқ ғалати бўлиб кетди-ю, бекатга етиб отдан тушишлари билан махфий мушрибдан ижозат сўраб, қир томон йўл олди.

Ҳа, худди ўзи. Нанда шаҳри ёнидаги тоғ ҳам худди шундай кўм-кўк, худди шундай баланд, теварак атроф эса бундан ҳам текис эди.

Ҳануз ёдида у ҳар юз қадам кўтарилганда бир тўхтаб, уфққа қарар, уфқ эса яна бир неча чақирим чекиниб, янги кенгликлар, пастдан кўринмаган йироқ манзаралар намоён бўларди... Ҳар сафар янги баландликдан янги уфқ очилганда Беруний бу нуқтадан ҳаёлан чизик ўтказиб, турган жойига нисбатан ҳосил бўлган бурчакни белгилар экан, ғавқулодда улкан бир кашфиёт олдида турганини сезиб, юраги гурс-гурс урарди.

Ҳақиқатан, ғалати яралган экан инсон ақл-идроки . У гўё ҳасис баққолдай илм деб аталмиш дурдоналарни битта -битта териб, миянинг энг хилват бурчакларига йиғиб қўяверар экан. Аммо, нимадир туртки бўлиб, кечаси ёнган машъалдай “ярқ” этиб ёнмагунча бу хилватдаги дурдоналар ҳам жило бериб ярқираб кетмас экан.

Берунийнинг назарида Нанда тоғидаги ҳодиса учун яна шундай машъал хизматини қилди-ю, ҳаёлида йиғилиб юрган фикрларга ажиб аниқлик киритди.

Ўша оқшом Беруний тоғ тепасида осмон тўла юлдузларга тикилиб тонг оттирди. У дунёда энг бахтли одам эди. Чунки ўша кеча унга табиатнинг буюк бир сири аён бўлганди”. (214-бет).

Беруний ва ибн Сино ҳаётига дахлдор бўлган тарихни ҳужжатларни синчиклаб, чуқур ва атрофлича ўрганган ёзувчи бу иккала алломага шу қадар меҳр қўйиб қолганки, ўзидаги ана шу туйғуларини китобхон қалбига ҳам кўчирмоқчи бўлади. Ёзувчининг маҳорати шундаки, у бу буюк алломаларни қандай тушунган, ҳис этган бўлса, китобхон ҳам уларни шундай тасаввур қилиш имкониятига эга бўлган. Беруний билан ибн Сино қалбларини ўртаган дардлар ёзувчига давр ҳақиқати бўлиб туюлган. Алломаларга азоб берган дардларнинг бари – адолат, инсоф, шафқат ва маърифатнинг етишмаслиги, хоинлик, золимлик, фитна ва очкўзликнинг устуворлиги – буларнинг барчаси ёзувчи қалб туғёнига айлангани учун ҳам бу икки алломанинг мукамал адабий типи юзага келган. Шу боисдан ҳам роман бу икки аллома тўғрисида ёзилгандай таассурот қолдиради. Адабиётшунос А.Каттабеков

жуда тўғри қайд қилганидек, “Ёзувчининг асосий мақсади ибн Сино ва Беруний сингари улуғ алломалар образини яратиш эмас. Фактик материални чегаралаган ёзувчи ўз қаҳрамонлари биографиясидаги энг муҳим даврни тасвирлар экан, кундалик ҳаётий воқеалар асосида даврнинг мукамал ва бадиий ҳаққоний манзараларини яратади, буюк мутафаккирлар ғожиасининг сабабларини очиб беради. Романнинг бош қаҳрамони ибн Сино ёки Беруний эмас, балки мураккаб ва зиддиятли воқеаларга тўла бўлган даврдир”²⁹.

Берунийнинг ақл-фаросати имтиҳон қилиниши тасвирига бағишланган саҳифалар ҳам, Абу Убайд ал-Жузжонийнинг ўз устози ибн Сино тўғрисидаги хотиралари битилган лавҳалар ҳам ёзувчининг бу икки аллома дардларига китобхонларни ҳам шерик қилиш ниятида қалам тебратганидан далолат беради. Тийрак китобхон бу икки алломанинг жуда кўп изтироблари адолат излаш билан боғлиқ эканлигини илғаб олади. Беруний қараматийлар (ўрта асрларда диний ғоялар воситасида зулмга қарши қаратилган курашчилар оқими) раҳнамози имом Исмоил тўғрисидаги рисоласи сабаб бўлиб, ўз устози Абдусамат Аввал билан бирга Маҳмуд Ғазнавийнинг “Қалъаи қаҳр” деб номланган зиндонига ташланади. Зиндонда Абдусамат Аввал рисоладан Берунийнинг номи ўчирилганлигини, асар муаллифи эса ўзи эканини айтади ва шогирдини ўлимдан қутқазиб, ўзи дор тагига боради. Бу ҳақ ва адолат учун охирги нафасигача курашган инсоннинг бекиёс жасорати эди.

“... Дор тагида турган устод кўлини бетоқат силкитдию:

- Худо недур, эй бетавфик? – деб хитоб қилди. – Худо – бу адлу ҳақиқатдур... Куръони мажид недур? – инсофу адолатдур. Савоби азим недур? – етим-есирлар бошини силамоқдур. Гуноҳи кабир недур? – Сен этавфик янглиғ айшу ишрат ва зеби-зийнат иштиёқида диёнатни тутмақдур.

Устод овози ҳар сафар момақалдиروقдай қалдираб хитоб қилганида сарой пештоқлари юз баробар кучли акс – садо берар, бутун майдон – наинки

²⁹ Каттабеков А. Художественное воплощение личности и исторической эпохи в современной узбекской прозе. -АДД. – Тошкент, 1986. стр. 13.

майдон, ҳатто саройнинг у юзидаги шаҳар, беҳисоб кўчалар, кўчалардаги расталар, карвонсаройлар, гузарлар – бутун дорулсалтанат бу хитоб, бу акси садо сеҳрига маҳлиё бўлиб қолган эди. Гўё бу сўзлар тириклайин оқ кафанга ўралган яланг оёқ, яланг бош бир алломанинг ваъзи эмас, ғойибдан келаётган илоҳий нидо эди.

Бу нидо сеҳридан биринчи бўлиб Султон қутулди:

- Сипоҳ солар қайда? Бу – шаккок сўзларини эшитмоқ – гуноҳи кабир эмасму? Ўчир овозини бу даҳрийнинг! Ўчир!

“Ўчир!” – садо берди тиллакори пештоқлар- “ўчир!”. Дор тагида қандайдир кураш бошланди. Устоднинг бошига сиртмоқ ташланди, аммо шу пайт ҳамон ҳамон денгиздай гувуллаган оломон узра яна ўша илоҳий овоз янгради:

- Ҳой айшу ишрат азмида имону эътиқодини ёдидан чиқарган бандан ожиз Маҳмуд Ғазнавий. Сўнгги каломимни эшитгайсен... Худованди карим гуноҳларингни кечирмайди сенинг. Қиличидан қон томган сендай мустабидни... – Чоп!

Султон ҳайқириғидан ҳушларига келган суворийлар оломон томон от сурди-ю, ҳаммаёқ ағдар тўнтар бўлиб кетди...

... Мана уч йилдирки, бу манзара, аламли туйғу Абу Райҳон ҳаёлидан кетмайди, билъакс ҳар эслаганида кўксига нина санчилгандай бўлади...” (84-85-бетлар).

Подшонинг золимлиги ҳақидаги давр ҳақиқати Беруний Маликул Шароб, Бобо Хурмо, Абулқосим Фирдавсий, Ибн Сино устод Абдусамат Аввал, ҳақ ва адолат лашкарбошиси имом Исмоил Ғозий, Шокалон ва унинг сингари жуда кўп образлар воситаси берилганлигининг гувоҳи бўламиз. Назаримизда кўҳна дунё ҳаёти ва ҳақиқатлари тасвирида қора бўёқлар жуда кўпайиб кетганга ўхшайди. Фақатгина Беруний ва ибн Синолар фаолиятлари билан боғлиқ тарихий, илмий ҳақиқатлар тасвирларидагина китобхон қалбига биров шодлик ҳислари қуйиладики, шу боисдан ҳам китоб бу икки

аллома тўғрисида ёзилгандай бўлиб туюлаверади. Бироқ, асрга давр адабий типларининг яратилиши нуқтаи назаридан ёндошадиган бўлсак, давр ҳақиқатини ташувчи адабий типларни ёзувчи қўшалоклаштириш усули билан яратганлигига амин бўламиз. Энг аввало, Маҳмуд Ғазнавий зулмини фош этувчи икки шоир – Маликул Шароб лақабли шоир Қутлуғ Қадам ва “Шоҳнома” муаллифи Абулқосим Фирдавсийлар сиймоси кўз ўнгимизда намоён бўлади. Ундан сўнг қўшалок табиб образи – ибн Сино ва унинг номидан фойдаланиб, юрувчи сохта табиб Абу Шилқим ибн Шаҳвоний воқеалар ривожига кириб келади. Маҳмуд Ғазнавийнинг ғоявий рақиблари – Устод Абдусамад Аввал ва имом Исмоил Ғозий, шунингдек, икки вазир – Али Ғариб ва Абул Ҳасанак, икки шоҳ – Маҳмуд Ғазнавий ва унинг ўғли Масъуд буларнинг барчаси романда яратилган давр адабий типларининг қўшалок бадиий ҳодисаларидир. Шу боисдан ҳам “Кўҳна дунё” романини икки аллома тўғрисидагина деб эмас, балки икки подшо, икки вазир, умуман ўша давр тўғрисидаги мураккаб психологик асар деб ҳам баҳолаш мақсадга мувофиқдир.

Роман воқеалари ечимга қараб боргани сайин ибн Сино тақдири билан боғлиқ воқеалар шиддат билан ривожланади. Исфаҳондаги ўлатга қарши курашиш учун шаҳарга кириб борган ибн Синони шоҳ Масъуд одамлари кўлга туширадилар ва табиб шоҳни муқаррар ўлим чангалидан қутқазади. Шундан сўнг Масъул ибн Синони сарбозлар ҳамроҳлигида Ғазнага жўнатади. Ибн Сино йўлда ҳақ ва адолат лашкари имом Исмоил Ғозий одамлари томонидан қутқарилади, бироқ, у Ғазнага боришга аҳд қилади. У ерда эса “неъмат илоҳий”ни тан олмагани учун сохта ибн Сино деб, ибн Сино ниқоби остида юрган нопок табиб Абу Шилқим ибн Шаҳвоний эса ҳақиқий ибн Сино деб эълон қилинади. Улуғ аллома Абу Али ибн Сино қора дори таъсирига берилган Маҳмуд Ғазнавийнинг умри поёнига етганини сезади ва имом Исмоил Ғозий тарафдорлари кўмагида золим шоҳ таъқибидан халос бўлиш ҳаракатига тушади. Беруний билан ибн Сино

хайрлашув онларида бу норасо дунёнинг нопок ишлари хусусида куйиб пийиб суҳбатлашадилар. Икки алломанинг ана шу суҳбати романнинг фалсафий якуни ҳисобланади:

“Бу сафар Беруний қўллари кўксида қовуштирганича, осмонга тикилиб, узоқ сукутга толди сўнг, қаҳрли, бўғиқ овози аллақандай самимий ва ўйчан оҳанг касб этиб, тиниқ янгради:

- Ё тавба. Бу гўзал олам, бу мусаффо осмон, бу ёруғ юлдузлар, кўйингки, бу макамал оламини бунёд этган худованди карим, нечун ўз бандасини бундайин номукаммал қилиб яратди?! Агар бу фоний дунё, Абу Али, сен айтгандай буюк зарурат ва етук ақл-идрок асосида қурилган бўлса, нечун бу улуғ қонунуят бани башар ҳаётига келганда ўз кучини йўқотди?

- Осий бандангни ўзинг кечиргайсен, э яратган эгам. На лекин... агар бандангни лойдан яратиб, унга ўз нафсингдан уфуриб жон ато қилганинг рост бўлса, нечун бу жон билан бирга унга жаҳолат ва қаллоблик, худбинлик ва разолат янглиғ тубан истакларни қўшиб бердинг? Нечун унга бошқа ҳеч бир тирик зотга ато қилмаган ўткир тафаккур ва етук ақл-заковат инъом этиб, бу ақл-заковатни тубанлик, разолат ва қабоҳат йўлида ишлатмоқни раво кўрдинг? – Беруний, гўё кўкдан садо кутгандай бир нафас сукутга чўмди.” (320-бет).

Хулоса ўрнида шуни айтамикки, бу икки қаҳрамон фақат ўз тақдири тўғрисидагина эмас, балки бутун инсоният тақдири, она заминдаги ҳаётнинг моҳияти, разилликлардан жирканиш, ижтимоий ҳаётни гўзаллатириш сингари даврнинг долзарб муаммолари ҳақидаги фалсафий қарашларни ўзида мужассамлаштирган. Яратилаётган характер ўз даврнинг ечиб бўлмас ижтимоий муаммоларига ҳаққоний муносабат билдириш воситасига айланган, давр ҳақиқати яъни замондошларининг жамики фазилатларини ўзида мужассам этгандагина қиёмига етган бўлади. Шу боис, Беруний ва ибн Синоларнинг романдаги бадиий инъикосларини давр характерининг юксак даражадаги намунаси деб қабул қилиш мумкин.

ХУЛОСА

Бадиий асарнинг, умуман олганда, бадиий адабиётнинг энг характерли хусусиятларидан бири шундаки, унда инсон руҳий олами бутун мураккабликлари, зиддиятлари, бутун сеҳри билан акс эттирилсагина ўқувчи диққатини ўзига жалб эта олади.

Ҳар бир асарда конфликтнинг қайсидир бири иштирок этиши орқали асар ғоявий-бадиий қимматининг ўсиши, сюжетни ҳаракатга келтириши, асар қаҳрамонларининг қалб кечинмалари ва характерларининг очилишида асосий омил бўла олади. Ҳар бир асар ўқувчи қалбига кириб борар экан, ҳаётини бадиий қайта гавдалантиради, оз бўлсада у билан яшайди. Асардаги конфликт, ўқувчига асарнинг ҳаётийлигини, қаҳрамоннинг ички зиддияти орқали психологик яъни руҳий ҳолатини, курашлар орқали қаҳрамонларнинг ижобий ва салбий ҳолатларини юзага чиқаради. Бир сўз билан айтганда конфликт асарнинг эмоционал қимматини оширади, жозибасини янада жилолантириб, асарнинг қизиқарлилигини таъминлайди.

Агар ёзувчилар кашф этган инсон характерида миллион-миллион кишиларга хос хусусиятлар ўз ифодасини топмаганида, бадиий асар китобхонларни ҳаяжонлантирмаган, бир-бирларини ва ўзларини тушунишларига ёрдамлашмаган бўлар эди.

Характер бу муайян инсонга хос белгилар ва хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган алоҳидаликдир. Бу ҳол шу билан изоҳланадики, инсон ҳаётда турли-туман муносабатларга киришда унинг онги ва ҳулқида ўша муносабатлар ҳамда алоқаларга мос келадиган томонлар шаклланади.

Чинакам бадиий асарларда ҳар бир образ муштарак умумий белгилар ва алоҳида такрорланмас хусусиятлар тарзида юзага чиқади. Ўзида муайян замон, ижтимоий-тарихий шароит, ижтимоий йўналишлар ва ғояларнинг муштарак, умум учун аҳамиятли томонларини мужассамлаштирган характерларгина тип даражасига кўтарила олади. “Улуғбек хазинаси”

романида Мирзо Улуғбек ана шундай тип даражасига кўтарилган образ ҳисобланади.

Қаҳрамон характери кучли зиддиятларсиз ҳеч қачон бор бўйи билан кўринмайди. Айниқса, қарама-қарши кучлар ўртасидаги тўқнашувларда образлар ўзининг камолига етиши мумкин.

Бадиий асар қаҳрамони этиб танланган тарихий шахс қанчалик буюк бўлмасин, қанчалик серқирра фаолият кўрсатмасин ёки қанчалик комусий билим эгаси бўлмасин, ёлғиз ўзи маълум бир тарихий даврни тўлалигича акс эттира олмайди. Шунинг учун ҳам ёзувчи асарнинг йўналиши ва мақсадига хизмат қилувчи тарихий шахс ва тўқима образлардан ўринли фойдаланади. “Улуғбек хазинаси”даги Улуғбек характери очишга хизмат қилувчи Абдулатиф, Абдулазиз, Али Қушчи каби тарихий шахслар билан биргаликда Қаландар Қарноқий, Салоҳиддин заргар, Мавлоно Муҳиддин, Мирам Чалабий, Хуршидабону сингари тўқима образлардан фойдаланган. Бу қаҳрамонлар тарихий шахслар билан бир қаторда хизмат қилиб, сюжетнинг жадаллашишига, яъни конфликтларнинг яратилишида қўл келган.

“Улуғбек хазинаси”нинг тасвир ритмикаси, бошқа тарихий асарларникидан фарқли ўлароқ, хийла тезкор, шиддатли. Асарда ўткир драматик картиналар, ички руҳий кечинмалар, характерлар ва ғояларнинг ошқора тўқнашуви асосига қурилган ёрқин лавҳалар кўп.

Улуғбекнинг изтироблари-ю, Абдулатифнинг руҳий қийноқлари конфликтнинг бир томони бўлса, иккинчи томонида характерлар тўнашуви, яъни ота ва ўғил ўртасидаги юзма-юз кураш, Али Қушчи билан Мавлоно Муҳиддиндин ўртасидаги фикрий ва маънавий курашлар асар конфликтининг асосини ташкил қилади. Асар ўқувчининг зерикашига йўл қўймайди, балки ўз оламига, замонига бошлаб боради. Ўқувчи қаҳрамонлар тўнашувининг асосий гувоҳига айланади, ички сезимларини сеза олади ва ҳамфикрига айланади. Бу эса адибнинг бадиий маҳорати, тарих ва бадиийликни уйғунлаштира олганлигидан далолат беради.

Ёзувчи инсонни тасвирлар экан, инсонга хос умумий жиҳатларни ўз асарида очиб беришга интилади ва бу жиҳатларни қаҳрамонлар характериға сингдиришни мақсад қилади. Шундай қилиб, бадиий асрда характер шаклланади.

Одил Ёқубов “Улуғбек ҳазинаси” романида характерни жуда ёрқин шаклларда, шу билан бирга, конфликтнинг турли кўринишлари орқали ишонарли ва табиий, таъсирчан бўлишиғаериша олган. Тарихий романдаги тарихий шахс бўлган Мирзо Улуғбекнинг асл қиёфасини, характерини яратиш ижодкордан етук маҳорат ва билимни талаб этади. Ёзувчи бундай масъулиятни зиммасига олди ва уни амалға ошира олди. Улуғбекнинг асл характерни унинг ички зиддиятлари ўғли Абдулатиф билан бўлган мурасасиз тўқнашувларда ҳақиқий бўйини кўрсатган бўлса, Абдулатифнинг ўз отаси билан бўлган зиддиятлар орқали мустақил фикрлай олмаслиги, худбин, ҳақиқий манқурт эканлиги очиб берилди.

“Улуғбек ҳазинаси” тарихий романида бош қаҳрамон Мирзо Улуғбек образи асосий майдонда туради. Адиб ўқувчига ўзи томонидан эмас балки, образнинг ички тўқнашуви орқали унинг қалб кечинмаларини, характерини етказмоқчи бўлади ва бунга эришади. Чунки воқеликни адиб томонидан ҳикоя қилиш ўқувчида ишончсизликни уйғотиши ёки зериктириши мумкин эди. Асарда қаҳрамоннинг ўзи, ички тўқнашувлари, ўй-хаёллари, фикрлари орқали образ янада жонлантирилади, асар мазмунини очиб беришға хизмат қилади. Буларнинг барчаси ўқувчини мулоҳаза ва мушоҳада қилишға чорлайди.

Одил Ёқубов Улуғбек фожиасини, Али Қушчи садоқати ва шижоатини, Абдулатиф хоинлигини, мавлоно Муҳиддин сотқинлигини психологик асосда кўрсатадиган воқеаларни макон жиҳатидан ҳам, замон жиҳатидан ҳам характер ва воқеаларни катталаштириб, бўрттириб кўрсатадиган кўзгуга солгандек, бир ерга жамғара олади. Китобхон тасвирланаётган замон руҳини, маълум бир даврдаги тарихий фожиани, поклик ва нопоклик,

самимийлик билан носамимийлик, тараққиёт билан жаҳолат орасидаги адабий зиддиятни воқеалар тасвирида англаб олади.

Романда ўша замон ҳақиқати бор мураккаблиги ва зиддиятлари ёрқин ифодаланган. Улуғбек, Али Кушчи каби тарихий шахсининг инсоният олдидаги хизматлари, шахсий фазилатлари ва характерларини очиш билан бирга саройнинг муросасиз ҳаёти, маърифат ва жаҳолат ўртасидаги кескин кураш ёзувчи томонидан маҳорат билан тасвирланди.

Одил Ёқубов “Кўҳна дунё” романида ҳам тарихий ҳақиқатни, аждодларимиз тарихини, даврнинг кўп қиррали зиддиятларини, ўтмиш сабоқларини янгича бадиий кашф этишга муваффақ бўлди. Кўпчилик ўзбек тарихий романларидагидан фарқли ҳолда ёзувчи асар марказига Абу Али ибн Сино ва Абу Райҳон Беруний образларини қўйиб, уларни деярли бир хил, бош қаҳрамонлардек ёнма-ён тарзда тасвирлаб боради. Шу йўл билан у мазкур қаҳрамонларни мустақил онг сохиблари, асосий ғоявий мақсадни ифодаловчилар сифатида намоён қилади. Ягона асар доирасида бир неча шахсининг марказий қаҳрамонлардек ҳаракат қилиб, ўзига хос мустақил онг ва фикр эгалари сифатида намоён бўлиши машҳур рус адабиётшуноси М. Бахтин аниқлашича, полифоник талқинни юзага келтиради.

Асарда қаламга олинган ҳодиса ва характерлар жумбоқли бўлиш билан бирга зиддиятли ҳамдир. Бу зиддиятларнинг турлари ҳам ранг-баранг. Бу ҳол романдаги баҳслар оламини ғоят кенгайтиради. Роман персонажлари ҳаётидаги мавқеи, маслак-эътиқодига кўра икки гуруҳга ажраладилар. Бир томонда ҳукмдорлар, салтанатга хизмат этувчи, ўз шахсий манфаати йўлида ҳеч нарсадан қайтмайдиган худбин, ёвуз, мунофиқ, фирибгарлар; улар ҳар йўл билан ижтимоий-маънавий тараққиётга тўсқинлик қиладилар, ҳақиқатни оёқости этадилар, меҳнаткаш халқ вакилларига зуғум, зулм ўтказадилар. Айни пайтда ўша “маслакдошлар” — султон Маҳмуд, амир Маъсуд, Хатлибегим, Абдул Ҳасанак, Али Ғариб, Пири Букрий, Ибн Шаҳвонийлар орасида муросасиз зиддият, олишув, тўқнашувлар кетади... Иккинчи томонда

ижтимоий тараққиёт йўлида турган, салтанатдан жафо кўрган кишиларнинг салтанатга чексиз нафрати исёни ва унга қарши гоҳ пинҳона, гоҳ ошкора кураши кабилар туради ва улар асарнинг умуминсонийлиги ва замонавийлигини таъминлайди.

Ёзувчининг маҳорати, айниқса, персонажларнинг рухий олами – қалб баҳсини бера олишда ёрқин кўринади. Асардаги деярли ҳар бир персонаж қалбида кескин драма кечади, уларнинг ҳар бири ўзи билан ўзи олишади. Ҳар бир қалбнинг драмаси, баҳси ўзига хос ва ифода тарзи бетакрор. Султон Маҳмудни биз васваса-ю таҳлика, пушаймонлар исканжасида кўрсак, Пири Букрийни ҳасад, алам-ўқинчлар оловида ёнаётган ҳолатларда учратамиз; Амир Маъсуд, Хатлибегим, Ибн Ҳасанак, Али Ғарибларнинг ҳам алам изтиробларидан, фирибгар Ибн Шаҳвонийнинг тавба - тазаррусидан огоҳ бўламиз; Маликул Шароб, Наргизабону, Бобо Хурмоларнинг қалб фарёди ўқувчини ларзага солади, улуғ алломалар – Ибн Сино билан Берунийларнинг дил розлари аламли ўйлари, қалб туғён , исёни романдаги тасвирнинг энг шиддатли, баланд пардаларини ташкил этади.

Адабиётшунос А.Каттабеков жуда тўғри қайд қилганидек, “Ёзувчининг асосий мақсади ибн Сино ва Беруний сингари улуғ алломалар образини яратиш эмас. Фактик материални чегаралаган ёзувчи ўз қаҳрамонлари биографиясидаги энг муҳим даврни тасвирлар экан, кундалик ҳаётий воқеалар асосида даврнинг мукамал ва бадиий ҳаққоний манзараларини яратади, буюк мутафаккирлар фожиасининг сабабларини очиб беради. Романнинг бош қаҳрамони ибн Сино ёки Беруний эмас, балки мураккаб ва зиддиятли воқеаларга тўла бўлган даврдир”³⁰.

Бу икки қаҳрамон фақат ўз тақдири тўғрисидагина эмас, балки бутун инсоният тақдири, она заминдаги ҳаётнинг моҳияти, разилликлардан жирканиш, ижтимоий ҳаётни гўзаллатириш сингари даврнинг долзарб муаммолари ҳақидаги фалсафий қарашларни ўзида мужассамлаштирган.

³⁰ Каттабеков А. Художественное воплощение личности и исторической эпохи в современной узбекской прозе. -АДД. – Тошкент, 1986. стр. 13.

Яратилаётган характер ўз даврининг ечиб бўлмас ижтимоий муаммоларига ҳаққоний муносабат билдириш воситасига айланган, давр ҳақиқати яъни замондошларининг жамики фазилатларини ўзида мужассам этгандагина қиёмига етган бўлади. Шу боис, Беруний ва ибн Синоларнинг романдаги бадиий инъикосларини давр характерининг юксак даражадаги намунаси деб қабул қилиш мумкин.

Одил Ёқубов “Кўҳна дунё” романида тарихий ҳақиқатни, аجدодларимиз тарихини, даврнинг кўп қиррали зиддиятларини, ўтмиш сабоқларини янгича бадиий кашф этишга муваффақ бўлди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.: 1997.
2. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Т .:2017-.Б.4.

II

1. Адабиёт назарияси: 2 жилдлик / академик М.Нурмухаммедов таҳрири остида. –Т.: Фан, 1978-1979
2. И.Султон. Адабиёт назарияси. Т: “Ўқитувчи” нашрёт ва матбаа ижодий уйи. 2005.
3. Алимов П. Тарих, шахс, бадиа. –Т.: Ўзбекистон. 1993
4. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. –Т.:Ўзбекистон, 2002
5. Ҳалимжон Каримов.Тарихий шахс ва бадий образ.Тошкент .Янги аср авлоди.2006..
6. Каримова В. Ижтимоий психология асослари. –Т.,-1994
7. Норматов У. Умидбахш тамойиллар. –Т.: Маънавият, 2000
8. Норматов У. Насримиз уфқлари. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974
9. Норматов У. Янги ўзбек адабиёти. –Т.: Университет, 2007
10. Раҳмонов Б. Ўзбек адабий танқидчилиги. –Т.: Янги аср авлоди, 2002
12. Расулов А. Танқидчилик уфқлари. Адабий танқидий мақолалар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985
12. Султонов И. Адабиёт назарияси. –Т.: Ўқитувчи, 1980
13. Худойбергенов Н. Парвоз давом этади. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.
14. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. –Т.: Шарқ, 2004
15. Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш. –Андижон, Ҳаёт, 2002

16. Қуронов Д. “Адабиёт надир” ёки Чўлпоннинг мангу саволи. –Т.: Зарқалам, 2006
17. Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш. Олий ўқув юртлари учун дарслик. Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашрети, 2004.
18. Қуронов Д, З.Мамажонов, М.Шералиева. Адабиётшунослик луғати. Т.: Академнашр, 2013
19. Қуронов Д. Мутолаа ва идрок машқлари. –Тошкент: Академнашр, 2013.
20. Қўшжонов М. Сайланма. –Т: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1982. 1-том.
21. Ҳамдамов У. Бадиий тафаккур тадрижи. –Т.: Янги аср авлоди, 2002

III

1. Болтабоев Ҳ. XX аср ўзбек адабиётшунослиги, Шарқ юлдузи, 1995, 11-сон.
2. Айтматов Ч. В соавторстве с землею и водою. -Фрунзе, Кыргызстан, 1979, -Б.235.
3. Мухтор О. Кўнгил эҳтиёжи. Сўнгги йиллар ўзбек адабиётидаги янги насрий асарлар ҳақида. Тошкент оқшоми. -1996.-11 март.
4. Норматов У. Бугунги насримиз тамойиллари. Жаҳон адабиёти. -1997.-№3.
5. Раҳимжонов Н. Инсон қалби жараёнлари (Тарихий сиймолар ҳаётини тасвирловчи асарлар ҳақида) // ЎзАС. 1991, №13.
6. Султонова М. Тарихий ҳужжат ва бадиий талқинлар (бадиий асарларда Абу Али Ибн Сино ҳаётининг ҳужжат асосида ёритилиши) // ЎзАС, 1990, №5, -Б. 53-57.
7. Тўлаганова С. Ўзбек романчилигида ёндош образлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1997, №2, -Б.57.
8. Ёўлдош Солижон. Шарқ нашриёти журналидан. Интернет.2016.
9. А.Қаҳҳор. Ёшлар билан суҳбат. –Т., 1968, -Б.92.

10. Каттабеков А. Художественное воплощение личности и исторической эпохи в современной узбекской прозе. -АДД. – Тошкент, 1986. стр. 13.
11. Богданов Б.А., Брагинский..И.С. Роман.КАЕ,Т.6.М.:СП,1971,С 350-362.
12. Конфликт. КАЕ.,Т.3.И.. СЕ.1966,716.

IV

1. Ёкубов О. Улуғбек хазиnasi. –Т.; Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. 2007.
2. Ёкубов О. Кўхна дунё. –Т.: Шарқ, 2007.2008.